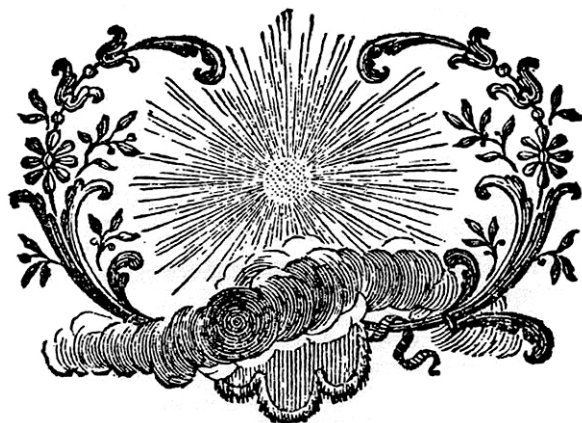

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

1 • 2006

Vetenskapliga kontakter i
upplysningstidens Europa

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Henrik Meinander • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Samtliga uppsatser i
Historisk Tidskrift för Finland
är granskade av två sakkunniga.
HTF trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

HTF övergår till *referee*-system

Historisk Tidskrift för Finland har med ingången av sin 91 årgång övergått till ett formaliserat s.k. *referee*-system i fråga om publiceringen av uppsatser. Någon revolutionerande nyhet är det inte fråga om, ty redaktionen har alltid använt sig av lektörer för granskning av uppsatser, men systemet har inte varit heltäckande. Det blir allt vanligare att bidragsgivare och finansiärer (bl. a. Finlands Akademi) i dag kräver ett sådant system, vilket anses borga för en hög kvalitet i fråga om de understödda tidskrifternas innehåll. Systemet skall också garantera en fullständig anonymitet både i fråga om skribentens person under själva granskningskedet och beträffande lektörernas identitet, både under granskningen och efteråt.

Alla uppsatsmanuskript granskas sålunda från och med detta nummer av två anonyma lektörer, vilka bedömer textens kvalitet och lämplighet för publicering i just *HTF*. Alla övriga manuskript, t.ex. granskningar samt bidrag till avdelningarna "Översikter och meddelanden" och "Från fältet" granskas av redaktionen. Fortsättningsvis är det ansvariga redaktören som i sista hand besluter om publicering av samtliga manuskript. Eftersom övergången till detta nya system kräver mera tid i fråga om publiceringsprocessen, vore det viktigt att skribenter och medarbetare i *HTF* i framtiden noggrant bekantar sig med de råd och anvisningar för skribenter som finns på tidskriftens hemsida (<http://www.historisktidskrift.fi>). Särskilt angeläget är detta för sådana bidrag som därtill skall översättas från finskan, emedan översättningen ytterligare förlänger publiceringsprocessen.

Förhoppningsvis skall ibruktagandet av *referee*-systemet inte avskräcka potentiella skribenter. *Historisk Tidskrift för Finland* utgör städse en viktigt nordisk kanal för finländska vetenskapliga artiklar i historia, oberoende av om de är skrivna på svenska eller finska. Välkommen som medarbetare i vår tidskrift!

Lars-Folke Landgrén

Sverige, vetenskapen och Paris i slutet av frihetstiden

Synpunkter på de lärdas kontakter,
deras vistelser i Paris och Nordens roll i de
vetenskapliga förbindelserna

PÄIVI MARIA PIHLAJA

”Denne Nedlags-platsen, som man med rätta kan anse som Centrum for alla Konster och Vetenskaper, icke allenast i European, utan i hela verden”.¹ Så beskrivs Paris av orientalisten J. J. Björnsthål, som under 1700-talets senare hälft tillbringade en tid i staden. Den blivande ärkebiskopen Erik Benzelius, ledande figur Vetenskapssocieteten i Uppsala, hade berättat att han under sin vistelse i Paris 1697–1700 funnit ”en ny werld af lärdom och lärda män”.² I den spirituella franska atmosfären, bland idel lärda berömdheter som förfogade över de senaste nyheterna i fråga om vetenskapliga instrument, överväldigades svenskarna av en känsla av hemlandets fattigdom. Astronomen Fredrik Mallet konstaterade år 1760: ”Det tyckes mig om Fransosernas Astronomi lika såsom man hölt på laga up Sciences Garderobe. I Sverige har hon icke annat än paltor.”³

¹ [Jonas Jacob Björnsthål], *Resa till Frankrike, Italien, Sweiz, Tyskland, Holland, England, Turkiet och Grekeland*, utg. af Carl Christoph. Gjørwell (Stockholm 1780), vol. I, s. 74.

² Erik Benzelius, 'Kort utredning af mit lefvernes lopp...'. Linköpings stiftsbibliotek (LSB). Kopia även i X 240, Uppsala Universitetsbibliotek (UUB). Det finns även en förkortad version av Benzelius självbiografi, *Brevväxling imellan Ärkebiskop Erik Benzelstierna och dess broder G. Benzenstjerna*, utg. Joh. Henr. Lidén (Linköping 1791), s. XVIII. Med exakt samma ord hade saken framförts även av Gronovius, som också hade tyckts sig stiga på *Champs-Élysées du savoir*. Citat och mera om Frankrikes roll finns i Hans Bots & Françoise Waquet, *La République des Lettres*, finns att läsa (Paris 1997), s. 74–75. (Det ska dock konstateras att Elyseum här syftar på ”ärans fält” som ett allmänt begrepp och inte på den gata som senare blivit ett landmärke för Paris.)

³ Mallet till Lidén 27.2.1770, i Harald J. Heyman, 'Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén', *Lychnos* 1938, s. 291.

Efter denna förundran var beundran naturligtvis inte utan reservationer, och det fanns för all del också andra viktiga städer. Man bör komma ihåg att Sverige i förhållande till dessa inte enbart var mottagande part. Kontakterna till Tyskland var starka av tradition. Det samma gällde en annan knutpunkt för vetenskapligt samarbete, *Royal Society* i London; för talrika svenska anglofiler var England föremål för djup beundran. Man bör även minnas att tidens ”resejournaler” eller brev inte nödvändigtvis exakt återspeglade personliga upplevelser, utan skrevs med en viss läsekrets i åtanke – för bekanta, eller rent av för att tryckas liksom tidens brevromaner och memoarer. Detta kan ha lett författarna att överdriva eller understryka vissa allmänna teman och till att följa reselitteraturens konventioner. Paris ställning som vetenskapligt centrum var i varje fall obestridlig. P. W. Wargentins, astronom och långvarig sekreterare vid vetenskapsakademien som grundades i Stockholm år 1739, brevväxlade flitigt med kollegerna i Frankrike. S v e r k e r S ö r l i n har räknat ut att Wargentins skickade iväg åtminstone ett brev per vecka, och S v e n W i d m a l m konstaterar att fransmännen utgjorde ungefär 40 % av Wargentins korrespondenter.⁴ Bland Vetenskapsakademiens utländska ledamöter utgjorde fransmännen den största nationella gruppen.⁵

Men hur behandla förbindelserna mellan två orter? I denna artikel behandlas de svenska vetenskapsmännens plats på det europeiska vetenskapsfältet med utgångspunkt i deras förhållande till Paris. Jag vill här öppna några perspektiv på de vetenskapliga förbindelserna mellan två orter: resorna, informationsspridandets mekanismer och slutligen de ämnen som diskuterades. Vid sidan om reseskildringarna⁶ erbjuder de svenska akademiledamöternas brev

⁴ Sverker Sörlin, *De lärdas republik. Om vetenskapens internationella tendenser* (Malmö 1994), s. 186; Sven Widmalm, 'L'Espace scientifique scandinave', *L'Europe des Sciences. Constitution d'un espace scientifique* (Paris 2001), s. 327.

⁵ Fram till år 1783 38 fransmän av sammanlagt 117 utländska ledamöter. Sten Lindroth, *Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818. I: Tiden intill Wargentins död (1783)* (Stockholm 1967), s. 179–180.

⁶ Originalhandskrifter bl.a. i Uppsala universitetsbibliotek (särsk. serie X) samt Kungliga biblioteket; många mer detaljerade skildringar har dock tryckts. Exempelvis hänvisas här särskilt till Ferrners noggranna journal, eller till Björnsthåls resebrev, som publicerades redan på 1700-talet av C. C. Gjørwell. Bengt Ferrner, *Resa i Europa: en astronom, industrispion och teaterhabitué genom Danmark, Tyskland, Holland, England, Frankrike och Italien 1758–1762*. Utgiven av Sten G. Lindberg. Lychnos-bibliotek 14 (Uppsala & Stockholm 1956) (Original i Cod. Holm. M. 239. KB.) På UUB och Kungliga Vetenskapsakademiens Arkiv (Centrum för Vetenskapshistoria) har brev av såväl resenärer som fransmän har konsulterats. I Paris ve-

till Frankrike en annan källa. Föremålet för undersökningen i denna artikel är entomologen Carl De Geer, som företräder dem som själv aldrig reste till Frankrike utan knöt sina förbindelser brevledes. Akademiernas allmänna relationer med utlandet framträder åter tydligt i korrespondensen mellan Wargentín och Friedrich Carl von Baër, då den sistnämnde bestyrde den svenska Vetenskapsakademiens ärenden i Paris.⁷

Det kan vara intressant att frigöra sig från vanan att betrakta vetenskaplig växelverkan som ett slags vågspel av tankar och fynd och i stället iakttä dess konkreta praxis, d.v.s. olika former av kontakter och samarbete mellan både enskilda personer och vetenskapliga sällskap. Genom att studera de vetenskapliga kontakterna blir det kanske också möjligt att urskilja huruvida svenskarna med sina europeiska kontakter faktiskt lyckades tillskansa sig en jämbördig roll som medlemmar i ett kosmopolitiskt vetenskapskollektiv ”utan fädernesland”, eller om de förblev representanter för sitt eget rike eller sin ’nation’ på en europeisk diskussionsarena. Avslutningsvis framlyfts även de personliga förbindelsernas samt klimatets betydelse för hur de vetenskapliga förbindelserna utformades.

Mellan vetenskapens hemland och det universella fältet

Parisarna hade i princip sedan 1750 haft möjlighet att bekanta sig med svenska vetenskapsnyheter genom akademipublikationen *Handlingar*. Från och med det året sändes publikationen regelbundet till vetenskapsakademien i Paris. Tidningen var dock svenskspråkig och var snarare ämnad att sprida kunskap i hemlandet än att fylla en uppgift som spridningskanal för svensk vetenskap i utlandet, allt i enlighet med hattarnas nyttoorienterade politik. Ända från början hade det rått motstridiga uppfattningar om huruvida man borde anse den inhemska, breda publiken utgöra tidningens viktigaste läsekrets – eftersom denna lärt sig att stava sig igenom tysk frakturstil – eller om man skulle prioritera utländska läsare, som de främmande ”charactererne altför ofta kunna afskräcka [...] från at läsa våra skrifter: hvaraf kommer, at

tenskapsakademis arkiv (*Institut de France*) har jag haft tillgång till där bevarad korrespondens, särskilt den rika korrespondensen mellan Carl Friedrich von Baër i Paris och P. W. Wargentín i Stockholm.

⁷ Brev från Baër till Wargentín, Kungliga Vetenskapsakademiens Arkiv, Stockholm, Wargentín, inkommande brev; Brev (koncept) från Wargentín till Baër, Kungliga Vetenskapsakademiens Arkiv (KVA), Stockholm, Wargentín, utgående brev.

de hålla oss för et okunnigt folk”.⁸ I ännu högre grad gällde avvägningen språket. I årtionden var sekreteraren Wargentins tvungen att balansera denna ”spänning mellan samhällsnyttans och vetenskapens krav”.⁹ Det förekom planer på att utge *Handlingar* både på tyska och på franska, men de förverkligades aldrig.¹⁰

Svenska vetenskapsakademins strävan att offentliggöra sin verksamhet stötte alltså på motstånd i form av en språkbarriär. Här kom en lokal förmedlare till hjälp, nämligen Friedrich Carl von Baër. Baër hade en central roll i utbytena mellan de två ländernas akademier. Han var född i Strasbourg men hade som kaplan vid den svenska beskickningen i Paris och tidvis även som legationssekreterare lärt sig svenska; även om det var ”otillräckligt för att briljera som talare” (*non assés pour y briller en orateur*), så var det åtminstone tillräckligt för att kunna översätta från, och vid behov till och med skriva på, svenska.¹¹ Småningom hade han också börjat referera enstaka svenska skrifter muntligen för akademikerna i Paris. Enligt Baër berodde det på fransmännens önskan ”att allt emellanåt ge utdrag ur vår akademis handlingar för att åtminstone delvis tillfredsställa den parisiska [akademien]” (*de donner de tems à autres des Extraits de memoirs de notre Académie pour satisfaire du moins en partie le desir de celle de Paris*). Baër hade börjat översätta avsnitt ur nummer av *Handlingar* och konstaterade att han visserligen inte var ”geograf, läkare eller något sådant”, men att han ändå förstod tillräckligt för att kunna referera tidningens artiklar för parisarna. På så sätt kom Baër att bli en halvofficiell informatör de båda akademierna emellan. Hans person utgjorde den förbindelse-länk som fick *Handlingar* att nå en läsekrets i Paris. Som han själv uttryckte det: ”På det sättet är de till nytta.” (*C'est le moyen de les lui rendre utile.*)¹²

⁸ Protokoll 16.6.1739, § 13, i *Svenska Vetenskapsakademins protokoll för åren 1739, 1740 och 1741, utg. av E. W. Dahlgren* (Uppsala 1918), s. 15–16.

⁹ Sten Lindroth, *Svensk Lärdomshistoria III. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 59.

¹⁰ Arne Holmberg, *Kungl. Vetenskapsakademins äldre skrifter i utländska översättningar och referat*. K. Svenska Vetenskapsakademins årsbok 1939 (Uppsala 1939), företal; Lindroth, *Kungliga Svenska Vetenskapsakademins historia 1739–1818*, s. 208–216.

¹¹ Bl.a. Lidén, *Resanteckningar*, f. 647, UUB, X 399.

¹² Baër till Wargentin 2.6.1759, KVA, Wargentin, inkommande brev. Baër gjorde svenska avhandlingar kända också på många andra sätt, till exempel genom att redigera svenska skrifter och iakttagelser för franska publikationer. I Europa utkom under denna tid flera tidskrifter, vilka hade som sitt ambitiösa mål att inte enbart förmedla kunskap utan att också representera hela Europas lärda samfund genom de studier som samlats på tidningens sidor från olika håll. Trots att Sten Lindroth påpekar (med Bergman som sin källa) att många fransmän frivilligt

I det Baër ställde *Handlingarna* till parisarnas förfogande lyckades han samtidigt göra sig själv nyttig för akademikerna. Han tycks ha hyst stora förhoppningar om att denna verksamhet skulle komma att gagna honom själv. I Baërs fall är det också anmärkningsvärt att just denna medlarroll var den primära orsaken till att han valdes till ledamot i både den svenska och den franska vetenskapsakademien. Som hedersprofessor vid universitetet i Strasbourg kunde Baër räkna sig till de lärdas krets. Eftersom hans produktion emellertid bestod främst av populärvetenskapliga skrifter i humanistiska ämnen, hade han med enbart professionella meriter knappast lyckats nå medlemskap i akademierna, särskilt inte i den inåtvända franska vetenskapsakademien, som lade tonvikten på naturvetenskaplig forskning och matematiska problem.

Då den svenska Vetenskapsakademien år 1758 ombad Baër att bli ett slags akademins allmänna representant i Paris, samtyckte Baër till utnämningen i artiga ordalag, i vilka man kan skönja en förhoppning om ett kommande

studerade svenska för att kunna ta del av skatterna i *Handlingar*, ser situationen inte ut att ha varit fullt så idealisk. Åtminstone abbé Rozier, som närmade sig svenskarna i sin strävan att ”*les Rapprocher par un Centre commun, par un dépôt général*”, beklagade sig år 1772 över att inte ha lyckats hitta en svensk översättare i Paris och önskade att svenskarna själva skulle översätta sina skrifter till latin. En av dem som också hade uttryckt en önskan om att få bekanta sig med svenska tidningar var utgivaren av den s.k. *Journal Étranger*, abbé d’Arnaud, som på det här sättet snart också fick veta om bl.a. *Lärda tidningar*. Liknande samarbetsmönster hade för all del följts redan tidigare. Till exempel Benzelius tillfrågades av Bignon i början av 1700-talet ifall han ville rapportera om svenska boknyheter för *Journal des Savants*. Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, I, s. 216. Baër till Wargentin 8.10.1759; 2.1.1760; Rozier till Wargentin 8.10.1775, KVA, Stockholm.

De översättningar som den kungliga översättaren och läraren vid krigsakademien i Paris Louis-Félix Guinement de Kéralio år 1763 utgav av *Handlingar* på eget initiativ sade sig Baër skicka iväg till Sverige endast på ambassadörens begäran, ”*malgré moi un gros paquet qui à mon avis ne vaut pas à beaucoup près son port*”. Han påstod att Kéralio hade publicerat sitt arbete bara med Stockholmsakademien hägrande för sin giriga blick. År 1774 beviljades han också medlemskap, sedan han fortsatt sin verksamhet med att år 1772 publicera en samling översättningar av *Handlingar* som en del av *Collection Académiques* serie europeiska akademipublikationer i fransk översättning. Trots att Kéralio under sitt besök i Stockholm befanns besitta bristfälliga kunskaper i svenska, tillät man denne ivrige svekofil verka som något av en sakkunnig i svenska och nordiska frågor vid *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* i Paris. Baër till Wargentin 14.2.1763; 18.2.1763, KVA; *Collection académique, Composées des Mémoires, Actes, ou Journaux des plus Célèbres Académies et Sociétés Littéraires Étrangères, des Extraits des meilleurs Ouvrages Périodiques, des Traités Particuliers, et des Pièces fugitives les Plus rares Concernant l’histoire Naturelle et la Botanique, la Physique Experimentelle et la Chymie, la Médecine, l’Anatomie, Traduits en François et Mis en Ordre par une Société de Gens de Lettres* (1755–1779).

medlemskap.¹³ Trots att han tackade för den ära Vetenskapsakademien förlänat honom och hade djärvheten att redan tala om ”vår akademi”, hade han alltså inte ännu valts till ledamot. Han lät visserligen förstå att stockholmarna möjligen en vacker dag skulle få upp ögonen för hans ”nitälskan [...] som ersätter de talanger som krävs av dem som [akademin] vill uppta som medlemmar” (*”zèle [...] comme un supplément au deffaut de des talens requis pour ceux qu’elle veut s’aggreger”*).¹⁴ Fransmännen ”visade tacksamhet” och valde Baër till korrespondent år 1759 (vilket gagnade alla, eftersom han nu fick möjlighet att delta i Vetenskapsakademiens sammankomster). Sedan han blivit vald beklagade sig Baër för Wargentin över att fransmännen tycktes ha fått för sig att han redan var akademiker i Sverige. Den prekära situationen utmynnade i ett för Baër gynnsamt beslut, då han år 1760 valdes till ledamot även i Stockholm (som ”en vitter man som ständigt tjänar Academien”).¹⁵

En av Baërs uppgifter – och det var säkerligen inte den minsta – var att erbjuda närbilder och direkt skvaller om lärda personer och deras inbördes relationer eller ”kabler” inom akademien. Wargentins kanske viktigaste kontakt i Paris, den berömda astronomen Delisle, visade sig på nära håll vara en ”avgrund som slukar allt och som säger intet” (*”un gouffre qui engloutit tout et qui dit un rien”*) och som i ett anfall av ålderdomssvagheter hade gift sig med en äventyrerska som kallade sig ottomanprinsessa. Till på köpet hade han trasslat till det mellan sig och akademien.¹⁶ Ifall man som forskare av en svunnen vetenskapsvärld frigör sig från sin efterkloka position, kan man konstatera att det inte kan ha varit lätt för de samtida att välja sida i striderna mellan de lärda. Vetenskapen om vem som stödde vem och hur akademins inbördes förbindelser tedde sig utgjorde säkert värdefull bakgrundsinformation för envar. Fredrik Mallet bad att Johan Henrik Lidén i Paris skulle ta reda på ”huru Mathematici äro nu fördelade”.¹⁷ Ur den synpunkten kan man förstå även Baërs ”skvaller”, som ibland visserligen urartade till onödigt skrupelfria kommentarer. Även moderatere uttalanden kunde ge upphov till situationer som uppfattades som mycket obehagliga då ryktet om dem åter nådde Paris.¹⁸

¹³ Baër till Wargentin 13.10.1758, KVA, Stockholm, Wargentin, inkommande brev.

¹⁴ Baër till Wargentin 26.7.1759, KVA, Stockholm, Wargentin, inkommande brev.

¹⁵ Protokoll 6.1.1760, KVA, Stockholm.

¹⁶ Baër till Wargentin 9.3.1759; 24.8.1761, KVA, Wargentin, inkommande brev.

¹⁷ Mallet till Lidén 27.2.1770, i H e y m a n, ’Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén’, s. 291.

¹⁸ Också resenärerna bjöd på karaktärsbilder och intriger. Se t.ex. Ferrner, *Resa i Europa*, 6.2.1761, s. 369.

Särskilt beskt skrev Baër om dem som inte hade förstått att uttrycka tillräcklig tacksamhet över de hedersbetygelser de erhållit från Stockholm, ett Stockholm som representerades av honom själv.¹⁹ Baërs arbete vid den svenska beskickningen i Paris erbjuder ett intressant exempel då man begrundar nationella prestige- och representationsfrågor i ett större sammanhang. De lärdas republik visar tydligt att de lojaliteter man kände för å ena sidan stat eller nation, å andra sidan det universella samfundet, mycket väl kunde gå omlott.²⁰ Såsom tidigare konstaterats hade Baër – som i egenskap av legationspredikant fick lön från Sverige – genom sitt arbete på beskickningen och för svenska Vetenskapsakademien förbundet sig vid Sverige, trots att han aldrig hade varit där. Han talade om Stockholmsakademien som ”vår akademi”, om den svenske kungen som ”vår kung”, oroade sig för ”den natio-

¹⁹ Ofta var det just Baër som allra först fick veta om en svensk blivit vald till en av akademierna eller till det nya *Société Royale de Médecine*. Han reste också runt för att informera fransmännen om svenskarnas nyförvärvade medlemskap. Många var generösa nog att visa sin glädje över detta: Daviel sade sig vara ”*penetré de reconnaissance*” och Kéralio, som t.o.m. hade mobiliserat ambassadörer för sin sak, uttryckte upprepade gånger sin innerliga önskan att bli vald till ledamot i den svenska vetenskapsakademien. Att nyheterna av många andra bemöttes med likgiltighet är svårt att förstå med tanke på hur akademimedlemskapet i forsknings-sammanhang brukar behandlas som en eftertraktad resurs. Bland andra hade Jaucourt, Ruelle och Jussieu mottagit nyheten om en ny svensk akademiledamot med en sådan kyla att situationen känts genant, trots att den förstnämnde i ett tidigare sammanhang ”*meme a eu un accès de politesse & m'a dit les choses du monde les plus polies pour notre Academie*”. Kanske kan det svala mottagandet förklaras med de förpliktelser man ansåg vara förknippade med ett medlemskap. Petits sura inställning väckte osäkerhet om huruvida han ansåg äran tillfalla sig själv eller Sverige. Å andra sidan handlade det ju just om detta. Efter att år 1765 ha förmedlat Joseph Jérôme Lefrançois de Lalandes samtycke till att bli ledamot i Stockholm lyckönskade Baër Stockholm för ”ett utmärkt förvärv”. Utländska berömdheter förstärkte akademiernas auktoritet, och enligt McClellan var de lika efterfrågade som våra tiders Nobelpristagare. Som sagt ville man också i Stockholm inbjuda utländska medlemmar ”som kunde hedra Academien med sina namn”. De personliga relationerna låg till grund för hela den svenska vetenskapens och dess institutioners kontakter. Att medlemmarna snabbt blev allt fler visar att svenskarna hade rikligt med kontakter. Dessvärre blev sekreteraren Wargentín år 1780 tvungen att konstatera att många av de inbjudna gästerna ”icke en gång svarat på kallelsen, mycket mindre tackat för diplomtet, som Academien dem öfversändt.” Baer till Wargentín 7.9.1764, 31.8.1759, 23.11.1759, 31.8.1759, 14.6.1765, KVA, Stockholm; Personförteckningar, s. 110–111; Protokoll 14.3.1747, 23.2.1780; James McClellan III, *Science Reorganized. Scientific Societies in the 18th Century* (New York 1985), s. 248.

²⁰ Se t. ex. Jouko Nurmiainen, ’Frågan om ”etnisk nationalism”, nationell självbild och 1700-talets Sverige’, *HTF* 88 (2003:3), s. 258–275.

nella hedern” och gladde sig åt de hedersbetygelser som kommit de svenska vetenskapsmännens till livs genom att konstatera, att de var en ära för hela nationen (*honneur pour toute la nation*). De fördelar Sverige erbjöd ”förband honom för evigt till Sverige”, som han betraktade ”som ett andra fädernesland” (*comme une seconde patrie*).²¹

Som ideal betraktad var den litterära republiken en meritinstitution som välkomnade var och en på grund av hans förtjänster och oberoende av nationalitet, religion eller politik. När abbé Rozier vände sig till svenska Vetenskapsakademien för att be svenskarna medverka i hans nya tidskrift som sammanställde akademiskrifter från olika länder, motiverade han det så här: ”Författarna, och de som ägnar sig åt vetenskapliga studier, bildar ett och samma folk. De är varandra skyldiga ömsesidig hjälp emedan allt [deras] arbete har deras gelikars upplysning som mål.”²²

Akademiernas nätverk uppfattades redan på sin tid som ett slags institutionella företrädare för en internationell *République des lettres*, eller som dess ”kolonier”. I den egenskapen kom just de, tydligare än andra, att stå för idén om ett gränsöverskridande samarbete.²³ Den litterära republikens ideal var ett arv från tidigare sekler; sedan länge hade man omhuldat tanken på ett vetenskapsamfund som överskred gränserna för tid och rum. Det var inte fråga om någon utopisk samsamhällsarena, utan om en i högsta grad konkret sådan. Den blev verklighet i en aldrig förut skådad omfattning då den litterära och lärda offentligheten och akademierna nu inledde sitt samarbete.

Samarbetet mellan akademierna stärkte i princip den gemensamma verksamhetsarenan. Emellertid kunde akademierna i egenskap av ”nationella” institutioner också leda in utvecklingen på nya banor. Man kan fråga sig hur samarbetet inom nationella eller statliga vetenskaps- och andra akademier

²¹ Båer till Wargentin 23.11.1759; 7.3.1760; 4.5.1761, KVA, Stockholm, inkommande brev.

²² ”*Les hommes des Lettres, et ceux qui se livrent à l'Etude des Sciences, quoique de Nations différentes, ne forment qu'un même Peuple: ils se doivent des secours mutuels puisque tout travaux ont pour but l'Instruction de leurs semblables.*” Rozier till Wargentin 22.3.1772, KVA, Stockholm, Wargentin, inkommande brev.

²³ Jfr t.ex. D e n a G o o d m a n, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca & New York 1994), s. 22–23, som är intresserad av salongerna och påstår att *la République des lettres* på 1700-talet skulle ha ”övergett” akademierna, men syftar främst på *Académie française*. Vetenskapsakademiernas verksamhet var ofta bunden till den statliga byråkratin, men deras korporativa anda tog sin inspiration ur bl.a. Bacons tankar. Det var just i akademierna man tyckte sig se ett jämlikt, samtalande samfund, ett nytt Atlantis.

påverkade vetenskapsmännens sätt att representera sina respektive hemländer. De särskilda klasser för ”utlänningar” som bildats inom akademierna skapade en uppdelning på basis av nationalitet. Samtidigt måste man konstatera att det ibland kan vara mycket svårt att definiera nationaliteten hos en enskild vetenskapsman. Då Alvar Eriksson gav ut en samling brev ur Erik Benzelius ”utländska korrespondens” visste han inte om han skulle betrakta som svensk den man som var född i Sverige men som tjänstgjorde utomlands, för att inte tala om den undersåte som visserligen kom från Östersjöområdet men hade bott utomlands och inte kunde svenska.²⁴

Man har på olika sätt försökt jämföra det universella och jämlika ideal som *République des lettres* representerade med den ’verklighet’ den å andra sidan uppvisade. Imponerande påvliga processioner fick inte en Ferrner eller Lidén att ändra sin uppfattning om katolicismens ”vidskepelse”. Även om religiös antagonism oftast inte tycks ha påverkat privata kontakter med lärda kolleger, kan man tydligt se hur Ferrner irriterades över att den parisiska akademisekreteraren i sitt minnestal över J.-B. Winslow (som Ferrner betraktade som svensk) fäste särskilt stor vikt vid att denne hade konverterat till katolicismen.²⁵ Sociala faktorer tycktes ha en andel i att vissa personer lyftes fram, och på så sätt kom även andra strukturer att uppstå vid sidan av jämlikhetsidealet.²⁶

Inom politiken ser idealet dock ut att ha gällt i förvånansvärt hög grad, då t.o.m. tävlingsskrifter som behandlade krigföringstekniker diskuterades öppet mellan vetenskapsmän från sinsemellan krigförande länder (så skedde till exempel mellan Frankrike och England samtidigt som dessa länder betraktade varandra som fiender).²⁷ Samtidigt tycks astronomen Bengt Ferrner, som verkade som Englands språkrör i Paris, ha kunnat dra nytta av det avbrott i kontakterna som förorsakades av de politiska relationerna. Politiska argument beaktades också i vetenskapskretsar, som till exempel då man i den svenska vetenskapsakademien tvekade att publicera vissa sådana uppfinningar som kunde utnyttjas inom krigföringen, eftersom man var rädd att Ryssland kunde använda dem till sin fördel.²⁸

²⁴ Alvar Eriksson (ed.), *Letters to Erik Benzelius the younger from learned foreigners*, vol. 1 (Göteborg 1980), s. viii–ix.

²⁵ Ferrner, *Resa i Europa*, 12.11.1761; om katolicismen se även 6.1.1761; 21.5.1761, s. 389.

²⁶ Lorraine Daston, ’The Ideal and Reality of the Republic of Letters in the Enlightenment’, *Science in Context* 4 (1991), s. 379.

²⁷ McClellan, *Science Reorganized*, s. 187 f.

²⁸ Protokoll d. 22 augusti 1739, § 10. I *Svenska Vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741*, s. 47–48.

På 1700-talet pågick en livlig debatt om förhållandet mellan patriotism och en stark kosmopolitism. Som *Charlotta Wolff* har konstaterat är det inte utan vidare givet att svenskarna i Paris bildade en enhetlig grupp eller 'koloni'.²⁹ Svenskarna rörde sig utan svårighet även i europeiska vetenskapskretsar, reste och förde korrespondens. Men integrerades dessa kosmopolitiskt orienterade personer till en del av en litterär republik, där man inte tog hänsyn till religiösa och politiska gränser och där nationalitet inte betydde någonting alls? I vilken mån kände de att de var ett med ett europeiskt och kosmopolitiskt vetenskapligt samfund, och i hur stor grad upplevde de inför sina utländska kollegor att de representerade sina landsmän eller fyllde sin patriotiska plikt?

Att företa utlandsresor och att vistas utomlands kunde redan i sig ställas i kontrast till den stigande patriotismen. *Wolff* har i sin studie lyft fram den i mitten av 1700-talet aktualiserade frågan om "huruvida det var patriotiskt – även det en moralisk fråga – att uppehålla sig utomlands i stället för att sköta sitt kall i fäderneslandet."³⁰ *Lidén* dryftade frågan då han träffade vetenskapsmän, som "lemnat fäderneslandet" redan årtionden tidigare: "Det är alltid obehageligt, att se landsmän förlorade för ett på folk så fattigt land." Emellertid konstaterade han också att "dock är förlusten af en studerad man drägelige än af en åkerman och en handwärfkare".³¹

Å andra sidan hade vetenskapen vid sidan av att utgöra en patriotisk och utilitaristisk-ekonomisk verksamhet också blivit en arena för statliga styrkeuppvisningar. På så sätt var den förbunden med prestigefrågor och ansågs fungera åt två håll samtidigt: "Fädernes-Landets florisande wälstånd, och hela Nationens heder och beröm."³² Uppfattningen om att man representerade "nationen" eller "fäderneslandet" upprepades förståeligt nog i de ansökningar som riktades till kungen. Redan Vetenskaps societeten i Uppsala motiverade år 1719 sin verksamhet med viljan "att kunna tiena fäderneslandet och sättiä thet, såsom här tils för hieltemod och tapperhet, så och här efter för lärdom och wettenskaper uti beröm hos främmande nationer".³³

²⁹ *Charlotta Wolff, Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike* (Helsingfors 2004), s. 105.

³⁰ *Wolff, Vänskap och makt*, s. 193.

³¹ *Lidén, Resanteckningar*, s. 711.

³² Christopher Polhem till Anders Johan von Höpken 29.11.1739 (nr 116). *Christopher Polhems brev, utg. av Axel Liljencrantz*. Lychnos-bibliotek 6 (Uppsala 1941–1946), s. 203.

³³ Uppsala vetenskaps societet till KM 17.11.1725, Riksarkivet, Stockholm (RA), Allm. verks. kollegiers m.fl. skrivelser, Skrivelser till Kungl. Maj:t., VIII. Soc. Litt.

Akademiernas korporativa natur gjorde att till exempel 1700-talets gemensamma astronomiska projekt sågs som ett kraftprov för den nationella hedern. Som ett sådant presenterade man också projektet då man försökte uppmuntra utländska vetenskapsmän att ta del i det. I den sammankomst Björnståhl råkade bevittna då han besökte Paris vetenskapsakademi år 1769 diskuterade man observationen av Venus passage, och akademins sekreterare Du Sejour drog en slug parallell mellan Sverige och Danmark, vars unga regent just hade besökt Paris. Denne hade gett prov på en ”upphöjd själ” (*âme élevée*) genom att skicka astronomer till Nordnorge på observationsuppdrag, och De Sejour lät förstå, att ”de svenska astronomernas nitälskan gör det inte möjligt att betvivla att det skulle finnas någon observatör [av himlavalvet] i staden Torneå, redan känd för mätningen av jordklotet”.³⁴ Wargentin, som ordnat projektets finansiering, poängterade den heder som projektet skulle förläna kungen.³⁵

Var retoriken bara ett sätt att övertyga mecenaterna om verksamhetens berättigande? Landets ”vetenskapliga ära” var av vikt också för den enskilde lärde, eftersom den hade direkta återverkningar också på individens mottagande ute i världen. Då den lärde resenären sökte skapa kontakter med utländska kolleger kunde dessa ibland avslöja olika slag av nationella fördomar. Man kunde klaga över att ”man råkar som oftast unge Herrar (---) som ej göra heder åt Swenska namnet”.³⁶ Å andra sidan invercade nationella stereotyper och föreställningar också på bilden av vetenskapen. Ferrner kritiserade sådana landsmän som rentav med vett och vilja ”dåractigt söker utlänningens accueil genom sitt fädernes lands förtal”, och konstaterade att han ”med misnöje (...) under [sina] resor funnet sådana spår efter flera”. Som ett exempel på en sådan landsman nämnde han en ”Ung Svänsk medicus”, som hade spridit ”åtskilliga mindre fördelactiga ideer om Sverige”, vilka nu ställde till med besvär för efterkommande resenärer.³⁷

³⁴ ”*Le zele, qui anime les Astronomes Svedois, ne laisse aucun lieu de douter, qu'il ne se trouve quelque Observateur dans la ville de Torneå, déjà celebre par la mesure de la terre.*” Björnståhls resa, Brevet I; Paris, d. 7 Apr 1769, s. 17–18.

³⁵ KVA till Kungl. Maj:t 5.2.1751 (ang. samtida observationer i Sverige och på Goda hoppssudden”), RA, Skrivelser till Kungl. Maj:t Allm. Verks Kollegiers m.fl. Skriv. II, Vetenskapsakademi.

³⁶ Lidén, Resanteckningar, s. 644.

³⁷ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 406 (20.7.1761).

Sålunda såg sig enskilda svenskar bära ett personligt ansvar för den nationella hedern på vetenskapens och konstens område. Såsom de framställdes på Åkermans jordklot framstod de tekniska färdigheterna i hemlandet i en ofördelaktigt dager vid sidan av de långt utvecklade teknikerna på kontinenten.³⁸ Däremot glädde sig Björnståhl ”som en Svensk” åt att åse sina landsmän Roslins och Halls verk på konstsalongen i Louvren. (Till ”landsmännen” räknade han även Taraval, som hade arbetat i Sverige och kunde tala landets språk.) Veterinärstudierande Peter Hernqvist, som odlade fransmännens trädgårdar i ”linnésk” stil, sågs däremot som ett glädjeämne i det han var till ”heder för det Svenska Snillet”. Lidén, som redan en tid hade vilat på ”Parisiska Musernes armar”, rörde sig hemvant bland fransmännen och var även han till heder för ”fäderneslandet”.³⁹

”På Parisiska Musernas armar”: Några vistelser

Paris hade utvecklats till ett livligt centrum för kultur och vetenskap och en flitigt uppsökt station för akademiska vallfärder. Frankrike, som på 1700-talet utgjorde ett föremål bl.a. för många adelsmäns militära studier, drog även till sig allehanda vetgiriga, alltifrån tapetmålare till studerande i kirurgi och andra specialiserade vetenskaper. Väl framkommen förundrade man sig över det utbredda intresset för vetenskap i staden – att till och med kvinnorna delade detta intresse påpekades särskilt av bl.a. Jonas Jacob Björnståhl. Man flanerade i parkerna med en bok i handen, vilket hemma i Sverige ”hålles för Pedanterie”. En hel mängd människor hade samlats i Paris för att utan lön och i hopp om berömmelse hålla föreläsningar i sina hem.⁴⁰

Redan i början av 1700-talet besöktes staden i tur och ordning av centrala gestalter ur Vetenskaps societeten i Uppsala – Christopher Polhem, Göran Wallerius, Emanuel Swedenborg, Georg Wallin d.y. och Erik Benzelius. Paris var under 1700-talet också ett ständigt resmål för forskare såväl i historie- och språkvetenskaper som i naturvetenskaper – berömdast bland de förstnämnda var kanske just Björnståhl och Lidén; av de senare kan nämnas ett stort antal forskare från botanisten Carl von Linné till en lång rad astronomer. Samuel Klingensstierna vistades i Paris på 1720-talet, på 1730-talet Anders Celsius

³⁸ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 402 (17.7.1761).

³⁹ Björnståhls resa, Andra brefvet (Paris, den 6 Octobr. 1769), s. 21 f.; Tredje brefvet (Paris, den 3 Febr. 1770), s. 40–43.

⁴⁰ Björnståhls resa, Tredje brefvet (Paris den 3 Febr. 1770), s. 53–54.

som enligt Ferrner lyckats ”förtrolla folket att älska sig” så att Delislesyster ännu på 1760-talet ”talade om honom med extase”.⁴¹ Under 1750- och 1760-talen besöktes staden av astronomer Fredrik Mallet, Bengt Ferrner och många, många andra.

Den lärde resenären betedde sig för det mesta som vilken annan samtida – eller varför inte nutida – turist som helst. Svenska kolleger som tidigare hade besökt samma ställen utdelade råd angående sevärdheter. Det hade redan getts ut ”oräknelige” resehandböcker, av vilka Lidéns lista nämner bl.a. Nemeitz *Séjour de Paris* (1750), Paigagnieols *Description de Paris, Voyage Pittoresques de Paris* (1762) samt en fortsättning på den sistnämnda som presenterade förstäder och nöjesslott, Alletz *Almanach Parisien* (1762), *Almanach Royal*, ett antal engelska gentlemannaguiden samt speciallitteratur för personer intresserade av fornminnen.⁴² Resenäerna gjorde sina egna anteckningar för att kunna vidarebefordra sina erfarenheter i hemlandet. Sevärdheter som rekommenderades var både de viktigaste biblioteken och förmånliga matställen (”Spisqvarteret S:t Esprit, ruë Boucherie; där har jag ofta spiset, för 24 à 36 sols”) eller hotell som bjöd på utmärkta engelska biffar.⁴³ Beroende på resans mål och resenärens tillgångar kunde de yttre förhållandena variera stort.⁴⁴ Som härbärke tjänstgjorde allt från dyraste hotell till ett kyffe hos bagaren, som gått med på en hyra på några livres per dag.⁴⁵ Ett besök i vitterhetens centrum kunde innebära alltifrån en kort disputationervisit till en studie- och arbetsperiod på flera år. Linné kunde förlänga sin vistelse i Holland med hjälp av arbete, men i Paris fick han p.g.a. penningbrist kämpa för att ha möjlighet att stanna ens för en

⁴¹ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 364 (19.1.1761).

⁴² Lidén, *Reseanteckningar*, s. 648

⁴³ Lidén till Mallet, Berlin 14.6 1770, i H e y m a n, ’Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén’, s. 294.

⁴⁴ Reskassan kunde insamlas från många olika källor och stipendier. Se t.ex. Göran Wallerii diarium öfwer sin utländska resa [1708–1710], X 373, UUB.

⁴⁵ Till exempel Ferrner bodde till att börja med på Hôtel de Rome och senare på l’Épée royale i Faubourg Saint Germain och på Prince de Galles. Lidén tog in på Hôtel d’Entragues, som ”var känt som det dyraste hotellet i stan” (själv påstod han sig ha valt det p.g.a. ’den hälsosamma luften’). Vännen Gustav Sparre bodde på samma ställe. Lidén, *Reseanteckningar*, s. 643. Wallerius fann ett rum på Hôtel de Rheims; Göran Wallerii diarium, s. 179. Andra fann husrum hos en änka som hyrde ut rum i sitt hus, t.ex. Olof Celsius d.ä.; *Resa*, Jan. 1697, UUB, X 368. För jämförelsens skull kan man nämna medicine studenten Svan som på 1750-talet hyrde in sig hos bagaren för 7 livres. G. Svan, *Dagbok*, UUB, X 393.

månad.⁴⁶ Ibland kunde Paris vara en långvarig station på den lärdes peregrination. Så var fallet för Björnståhl, som vistades där i två års tid, eller för de konstnärer som stannade för att arbeta. Det är ingen tvekan om att den revolutionsromantiskt sinnade F. M. Franzén höll Paris som huvudmål för sin Europaresa,⁴⁷ och samma gällde många tidigare resenärer under ”nyttans tidevarv”.

Baër kom att tjänstgöra som många svensksars guide i Paris. David Schultz, som gladdet vetenskapsakademien i Paris med sina promemorior, åsamkade Baër huvudbry eftersom han inte kunde ett ord franska och uttalade latin med en så stark tysk accent att fransmännen inte förstod vad han sade. Baër, som redan beklagade sig över sin myckna arbetsbörd vid beskickningen, belastades av Schultz med ytterligare tolkuppdrag.⁴⁸

Alla besökare var inte lika språkkunniga som Lidén eller Ferrner. Det är givande att läsa Ferrners resejournal då man vill utreda vilka platser de lärda parisresenärerna besökte. Ferrner antecknade noggrant och regelbundet hur dagen förlöpte och med vilka människor han umgicks. Hela floran av sevärdheter är närvarande i Ferrners reseanteckningar från hans europaturné 1758–1763.⁴⁹ De genomsyras av en för upplysningstiden typisk pragmatisk anda långt från en Franzéns högrävande känslösvall. Ferrner beundrade utsikten från Notre Dames kyrktorn, gjorde utflykter till kungens nöjesslott och red eller spatserade i Bois de Boulogne, skogen i Vincennes eller i Tuileriernas folkvimmel. Göran Wallerius beslöt att ”gå uth och fan [sig] omkring på några ställen i staden” för att genast bekanta sig med arkitekturen. Han hade inte för avsikt att, såsom i allmänhet var brukligt i resehandböcker, lovsjunga stadens ståtliga arkitektur, dess broar, *colleger*, *faubourger* och läge, men likväl kunde han inte låta bli att ”benämna de skiöna trödgårdar, Tuilerie, Luxembourg, Palais Royal, Jardin Royal, etc; dess [Paris] skiöna platzar (--) les Champs elyses, de åthskilligt präcktigt meaublerade rum i Louvren” – och dessutom sida upp och sida ner räkna upp gallerier, akademier, bibliotek och viktiga byggnader.⁵⁰

⁴⁶ Th. M. Fries, *Linné. Lefnadsteckning*, I (Stockholm 1903), s. 246–249.

⁴⁷ Se Frans Mikael Franzén, *Resedagbok 1795–1796* (Red. av Anders Hernmarck) (Stockholm 1977).

⁴⁸ Baër till Wargentín 16.1.1777; 17.12.1764, KVA.

⁴⁹ Tryckt i Ferrner, *Resa i Europa*.

⁵⁰ UUB, X 373. Jfr t.ex. Lidén, s. 664. Trots sevärdheterna kunde de gilla Sverige bättre, liksom Linné, enligt vilken det ”aldrig ges tokugare hus än i Paris”. Citat i Fries, *Linné*, s. 247.

Ferrners nöjesliv startade omgående med så gott som dagliga teaterbesök. Under tio månaders tid såg han närmare hundra skådespel (många av dem flera gånger), skrev teaterkritik och beundrade tillsammans med alla andra Paris nyaste stjärna, mademoiselle Piccinelli. Lidén ansåg för övrigt hela det franska folket vara ”teatraliskt”.⁵¹ Ferrner hann med konserter (*concerts spirituels*), marknader, supéer, nattliga kaffebjudningar och kyrkliga förrättelser. På en maskerad gjorde hans ”faselig stor Peruque (–) allmän uppmärksamhet”. Inget under att Ferrner i sitt brev till Torbern Bergman klagade över bristen på ”tid, som i ganska mycket lappri löper mig här i Paris så utur händerna”.⁵² En stor del av sin tid använde Ferrner på det Franzén senare skulle komma att kalla ”Paris’ cirkusnöjen”.⁵³ Frankrikes rykte som lättsinnets centrum befästes i dagboken. Lidén kände hur han, så fort han satte sin fot i Paris, överväldigades av ”ett Lands tänkesätt, hvarest alt läger på lätta sidan”.⁵⁴ Förutom åt vetenskapliga ämnen ägnade Ferrner stort utrymme i sin dagbok åt en beskrivning av en hundfäktning.⁵⁵ Resenären fick göra bekantskap med ett tudelat Paris: å ena sidan dess vetenskap, lärdom och dygd, men å andra sidan dess nöjen, vurmor och förgänglighet.⁵⁶

De lärda resenärernas besöksmål kan alltså inte särskiljas från andra resenärers, särskilt som även gemene man i enlighet med tidens anda lade märke till både tekniska och vetenskapliga sevärdheter. I Paris gällde det bl.a. glas- och porslinsfabriker (Sèvres), gobelänger och andra manufakturer.⁵⁷ Som orsak till sitt intresse nämner till exempel Lidén allmän nyfiken-

⁵¹ Lidén, Resanteckningar, s. 658.

⁵² Ferrner till Torbern Bergman, 5.2.1761 (nr 418), UUB, G 21.

⁵³ Franzén, *Resedagbok 1795–1796*, s. 119.

⁵⁴ Lidén s. 641. ”*l’Heureux, dis-je en moi même / Qui vit en obscur dans son état! / Quelle folie extreme / De chercher le bruit & l’éclat!*” Och Mallet: ”där visar sig fransosen allaredan det är *Nationens gout* att succombera uti *libertinage*. Kyskehet är en skam (–) Könet är likväl *agaçante* och *volage*. *On fait l’amour, comme on prend la Soupe.*” Mallet till Lidén 27.2.1760, i H e y m a n, ’Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén’, s. 290.

⁵⁵ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 358–359 (4.1.1761).

⁵⁶ ”Jag har ännu ej skrivit något om siefva Paris stad; men hvad kunde jag därom säga, som icke tusende sagt förut? Hela Europas hufvudstad, samleplats för alla folckslag, för alla dårskaper, för all fäfänglighet, för alla möjliga nöjen, för wetenskaper, för dumhet, för kundskap, för okunnighet, för dygder, för de för de [nedrigaste laster], för fritänkerie, för widskepelse, för rikedom, för största uselhet, för frihet, för stafwerie, m.m. (–) Det må med skäl kallas en liten wärld.” Lidén, Resanteckningar, s. 664. Lidéns dagbok innehåller också litteratören Jacob Wallenbergs långa dikt skriven på båten Finland, med titeln ”Vüe de Paris”, s. 723–722 (”O! Dårskap...”).

⁵⁷ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 386 (16.5.1761). Mallet till Lidén 16.12.1769, s. 287.

het,⁵⁸ även om man också misstänkt honom, liksom till exempel Ferner, för ”industriellt spionage” och nämnt honom bland dem som hade till uppgift att kopiera de nyaste tekniska uppfinningarna för att sedan ställa uppgifterna till sitt hemlands förfogande.⁵⁹ Ferners mångsidiga intresse får en förklaring också i det faktum att han reste i egenskap av baron Jean Lefebures mentor (det var vanligt att man anställde en lärare som resällskap för en ung adelsman, och på så sätt fick också den mindre bemedlade vetenskapsmannen tillfälle att resa). I enlighet med industrisläktens intressen lade Ferner därför stor vikt vid olika tekniska och industriella sevärdheter.

Till de viktigaste sevärdheterna hörde naturligtvis biblioteken – dessa ”Människo-Snillets Skattkamrar och Archiver”⁶⁰ – liksom de nyaste böckerna. Av dem hade Georg Wallin d.y. gett ut sin för både svenska resenärer och parisare välkända beskrivning *Lutetia Parisiorum erudita* (1722).⁶¹ Biblioteken utgjorde en avgörande del av stadens lärda dragningskraft. ”Jag wet ingen ting, hwaruti Paris så östridigt äger företräde framför andra städer i werlden, som i anseende till sina stora och talrika Bibliotheker”, bedömde Lidén och lade märke till bibliotekariernas särskilda vänlighet gentemot utländska gäster.⁶² I både resedagböcker och brev beskrev man olika bibliotek och gjorde upp listor på nytukomna utländska böcker. Resenärerna fick också ombesörja de många bokförsändelser som kolleger i Sverige bett dem skicka hem. För att beskriva bokutbudet i Paris lånade Björnståhl baron Holbergs ord: ”på ingen ting är bättre köp därstädes, än visdom”.⁶³

För den som likt Lidén hade varit tvungen att ”inskränka [sin] warelse i Paris, inom så ganska kort tid” hade ”ock alla ögonblek warit dyrbara”. Sålunda var Lidén ”i rörelse från morgonen till sena aftonen”, och därför hade hans ”tid i Paris warit delad emellan de många Bibliotheken, samt de Lärde. Hela dagarne igenom har jag merendels tillbragt uti ett el. annat Bibliothek, tils market skilgt mig derifrån, då jag sedan pratat bort aftonen med någon af de Lärde”.⁶⁴ En stor del av de sevärd adresser som Mallet rekommenderade

⁵⁸ Lidén till Mallet 10.7.1769, Heyman, ’Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén’, s. 279.

⁵⁹ Lidén till Mallet 10.7.1769, Heyman, ’Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén’, s. 279.

⁶⁰ Björnståhls resa, Tredje brefvet (Paris den 3. Feb. 1770), s. 43.

⁶¹ Georg Wallin, *Lutetia Parisiorum erudita sui temporis, hoc est annorum hujus seculi XXI. & XXII. Norimbergae 1722* och hans *De Sancta Genofeva Parisiorum*; se Lidén, s. 655.

⁶² Lidén, Resanteckningar, s. 735.

⁶³ Björnståhls resa, Femte brefvet (Paris d. 7 Juni 1770) s. 74.

⁶⁴ Lidén, Resanteckningar, s. 735.

för Lidén var faktiskt personer. Som bakgrund till beskrivningen av deras personlighet och ställning målade han upp sina egna minnen och erfarenheter om dem ("Huru är et med den Capricieuse Monnier? (-- De la Grange (-- är ett stort genie. De Thury anser jag för Commod Man. Maraldi för en underbetjent. Fouchy för en lathund. De la Lande litet vispig. (-- Nollet är Electuaris och Charlatan. Pingré bizarre" – och så vidare.) Lidén ser dock ut att ha hållit sig till sin egen yrkeskrets och närmast besökt personer som han blivit rekommenderad av Björnståhl, en "gammal bekant och Academisk Embetsbror".⁶⁵

"Uppsökandet av de berömdaste män"

Då man studerar resebeskrivningarna slås man ibland med häpnad av hur snabbt de lärda integrerades i de lokala vetenskapskretsarna. Ferrner rörde sig i samma kretsar som Fredrik Mallet sade sig ha uppsökt år 1755, "i synnerhet [Ledamöterna] a[f] de Mathematiska Classer såsom d'Alembert, Clairault, Bouguer, De La Caille, Camus, De La Lande, Monnier, De l'Isle, Pingré etc" – m.a.o. de mest berömda matematikerna och astronomerna i franska vetenskapsakademien och i vissa fall i hela Europa. Mallet nämnde också abbé Noël liksom Nolllets berömda föreläsningar till vilka också andra svenskar, bland dem även Ferrner, fann sin väg. Ferrners bekantskapskrets kompletterades med ytterligare flera astronomer från akademien: Mairan, Cassini, bröderna Leroi och många andra.

De nya bekantskaperna öppnade många dörrar: tack vare fransmännens inbjudan öppnade sig till exempel akademisammankomsterna, som annars i regel var otillgängliga för allmänheten. Också på andra ställen hade man i allmänhet tillgång till en guide – antingen en landsman, som till exempel den svenske kirurgen Sjöström som visade Ferrner runt på sjukhus som *l'Hôpital des enfants trouvés*, *La Salpêtrière* och *l'Hôtel Dieu*, eller en fransk bekant, som Lalande på *Collège Royal*, Delisle i *Cabinet des Instruments de physique et de l'optique*, Le Roi i *Académie française* och så vidare.⁶⁶

Under de senaste åren har man börjat betrakta även vetenskapsmän som faktorer i ett nätverk, då man till exempel velat belysa en individs kontakter och karriärutveckling. I praktiken skulle dock en förteckning över kontakter

⁶⁵ Dessa personer var Le Grand, De Guignes, Cardonne och Mercier. Lidén, *Resanteckningar*, s. 652–654.

⁶⁶ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 379 (5.5.1761), 362 (12.1.1761), 372 (16.2.1761), 378 (4.5.1761), 399 (7.7.1762) etc.

till parisiska vetenskapsmän för en person som Ferrner kanske inte vara så originell, eftersom de svenskar som besökte Paris inte tycks ha omgett sig med kontakter som var specifika för dem. Personerna de omgav sig med var i allmänhet de mest centrala i franska vetenskapskretsar och alltså inte några uteslutande, typiskt svenska kontakter. En dylik studie skulle alltså beskriva snarare parisarnas ställning än svenskarnas. Emellertid bestod nyttan av resorna inte enbart i att insupa kunskap. Det var också viktigt att knyta kontakter, att skapa sig ett rykte och att göra sig känd. För den som reste till Paris gällde det att inte bara lära och se, utan också att bli sedd. Samtidigt som den lärde resenären inhämtade vetenskapens senaste rön och metoder var han i tillfälle att presentera sig själv för sina utländska kolleger och på så sätt försäkra sig om en fortsatt växelverkan också i framtiden.

Det är uppenbart att kontakterna hade en stor betydelse för karriären. Som d'Alembert sade: "Ingenting går upp mot en omfattande brevväxling när det gäller att stärka, ibland rentav skapa, en beläst mans rykte."⁶⁷ Korrespondensen bör därför inte enbart ses som resultatet av ett vetenskapligt anseende. Kontakterna bidrog också till att skapa ett sådant. Carl Gustaf Tessin konstaterade att i adelskretsar var meningen med att resa just denna: att "göra sig ett namn".⁶⁸ Också för Ferrners resa ansågs det naturliga motivet på sin tid vara "att bli känd af utländska Mathematics".⁶⁹ Även inom i vetenskapskretsar var resandet ett sätt att skapa sig ett rykte, och samma motiv var ofta en avgörande faktor bakom korrespondensen. Sättet att knyta kontakterna har klargjorts för Klingensstiernas del liksom tidigare i liknande ordalag för Celsius: "han uppsökte de berömdaste män; han sökte dem först, men de sökte honom sedan".⁷⁰

Kontakterna gick vidare till eleverna, som med hjälp av rekommendationer steg in i samma kretsar som lärarna gjort före dem. En stor del av de svenska medlemmarna i den parisiska vetenskapsakademien stod i ett lärar–elevförhållande till varandra, låt vara att det kan förklaras med att vetenskapskretsarna både i Paris och i Uppsala var relativt små. Ferrners och Mallets kontakter har utan tvekan påverkats av Klingensstiernas rekommendationer. Han hade un-

⁶⁷ Citat i *La Correspondance littéraire de Grimm et de Meister*. Colloque de Sarrebruck 22–24 Février 1974. Actes et colloques 19 (Paris 1976).

⁶⁸ Wolff, *Vänskap och makt*, s. 54.

⁶⁹ Samuel Loenbom till Bengt Bergius 12.1.1759, citat i Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia* III:I, s. 302 not 3.

⁷⁰ *Samuel Klingensstiernas levnad levnad och verk: biografisk skildring* (Stockholm 1919–1925), s.12.

der sin egen utlandsresa år 1727 i Paris umgåtts med bl.a. Fontenelle, Mairan, Cassini, Maupertuis och Clairault.⁷¹ Till exempel Alexis Clairault, som deltog i Maupertuis expedition, berättade för Ferrner att han träffat Klingenstierna för första gången då denne besökte Paris, och sedermera förnyat bekantskapen då han själv år 1736 reste genom Sverige med siktet på Lappland.⁷²

Ferrner förde Klingenstiernas hälsningar till vetenskapsakademien i Paris och läste upp hans senaste brev för den. Ferrner var för parisarna en nyttig förmedlare av information från två källor: nämligen både den från Klingenstierna och den från den senaste hållpunkten för hans resa, London. Att planeten Venus råkade passera Jorden samtidigt som Ferrner själv var på genomresa i Paris år 1761 var en lyckträff. Man diskuterade problem med anknytning till det aktuella föremålet för Ferrners iakttagelser. Visserligen kunde resenären se fram emot att åter hemkommen dra nytta av det han lyckats få reda på i utlandet, men dessutom kunde han använda de nya insikterna till sin egen fördel redan under pågående resa. Ferrner fick tjänstgöra som språkrör för sin egen institution vid vetenskapsakademien i Paris, och han blev vald till officiell korrespondent mellan de båda akademierna. Han hade privilegiet att få förmedla de engelska breven och de färskaste nyheterna för vetenskapsakademien i Paris i en situation där kriget hindrade all normal växelverkan mellan fransmän och engelsmän. I Europa var de personliga kontakterna fortfarande det snabbaste sättet att förmedla information.

⁷¹ *Samuel Klingenstiernas levnad*, s. 11–16.

⁷² Av reseskildringarna kan man utläsa att en av de bestående Sverigevännerna i Paris var Clairault. Clairault hade själv besökt Sverige då han deltagit i Maupertuis expedition 1736–1737, och han förvånade de svenskar som kom till Paris med sina goda kunskaper i svenska språket, som han begagnade sig av till exempel då han samtalade med den skandinaviskfödde anatomen vid *Jardin de Roi*, Jacques-Bénigne Winslow eller då han översatte Klingenstiernas anteckningar. (Clairault medgav att han lärt sig språket av en Torneåfficka, sannolikt av en av de omtalade systrarna Planström som följde efter expeditionen från Torneå till Paris och blev kända som omsusade ”lappkvinnor”.) Clairault berättade om sitt leverne i Torneå och skröt med att han inte frusit mer än lokalbefolkningen. Maupertuis expedition är ett sällsynt exempel på med vilken gästfrihet fransmän togs emot i Sverige – oftast var konstellationen den motsatta. I samband med expeditionen skapades bestående kontakter, och dess medlemmar hörde till de första utländska ledamöterna i Stockholmsakademien. Senare skulle de i sin tur uppmuntra andra fransmän att knyta kontakter med svenska Vetenskapsakademien. Bär till Wargentin 16.5.1760; Ferrner, *Resa i Europa*, 23.1.1761, s. 365; Ferrner till Klingenstierna 12.11.1760; Achard till Wargentin 1782, KVA. Om systrarna Planström se t. ex. Mary Terrall, *The Man Who Flattened the Earth. Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment* (Chicago 2002), s. 142–146.

I kontakten mellan de två länderna utgjorde de svenska och franska vetenskapsakademierna skärningspunkter där personliga och institutionella kontakter möttes. James McClellan har forskat i akademinätket genom att granska främst ”officiellt”, ömsesidigt samarbete mellan akademier och vetenskapliga sällskap, såsom gemensamma medlemmar, samarbetsprojekt och utbyte av publikationer. Han förbiser helt de personliga kontakterna som han anser vara ”gammalmodiga” och utesluter därför till exempel korrespondensen ur sin forskning.⁷³ Att kartlägga denna vore också en mer eller mindre omöjlig uppgift. Likväl spelar individuella relationer en stor roll. Redan Erik Benzelius hade under sin tid vid Vetenskaps societeten i Uppsala lyckats skapa heltäckande korrespondens- och kontaktnät i olika länder som gjorde det möjligt för honom att följa med nyheter och samarbetsprojekt i den egna branschen. Detta skedde med hjälp av faderns professorskontakter, men också i samband med utlandsresor – såväl egna som kollegers och bröders. Vetenskaps societeten i Uppsala tycks ha fått *Journal des Savants* av Benzelius bror Gustaf då denne vistades i staden.⁷⁴ Också sedan Stockholms vetenskapsakademi grundats år 1739 skedde kommunikationen länge via privatpersoner såsom Carl von Linné och sekreteraren Wargentin. Situationen förändrades inte ens då akademierna i Stockholm och Paris år 1750 knöt officiella förbindelser och gjorde en överenskommelse om ömsesidig utväxling av publikationer.

Akademimedlemskapet kom (enligt McClellan) att bli ett mått på karriär och professionalism: ett akademimedlemskap var en eftertraktad resurs, och kanske allra mest uppskattat var ett medlemskap i den franska vetenskapsakademien. Att just Paris akademi kännetecknades av en viss inåtvändhet ledde till att ett medlemskap där uppfattades som en särskild hedersbetygelse.⁷⁵ Resornas betydelse för de personliga hedersbetygelserna framträder klart om man beaktar hur många av de elva svenskar som personligen besökt Paris som före utgången av 1700-talet tillskansade sig en plats som korrespondent eller (mera sällan) utländsk medlem i parisiska akademier.⁷⁶ Till exempel Linné och Ferrner valdes

⁷³ McClellan, *Science Reorganized*, s. 195–197.

⁷⁴ *Bokwetts Gillets protokoll 1720–1721, utg. af Henrik Schück.* (Uppsala 1918).

⁷⁵ McClellan, *Science Reorganized*, s. 166–167.

⁷⁶ Dessa var mineralogen Nils Psilander(hiellm) (1706–1768, korrespondent 1736–); naturalisten Carl von Linné (1707–1778, korrespondent 1738–, utlandsmedlem 1762–); matematikern Samuel Klingens tierna (1698–1765, korrespondent 1744–); entomolog Carl De Geer (1720–1778, korr. 1748–); astronomen Bengt Ferrner (1724–1802, korr. 1761–); naturalisten Daniel Carl Solander (1733–1782, korr. 1772–); matematikern Daniel Melander(hiellm) (1726–

till Pariskorrespondenter i deras egen närvaro. Vid *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, som specialiserade sig på inskriptioner och skönlitteratur, var den svenska representationen blygsammare, men även dit valdes Björnståhl och Bielke medan de själva befann sig i Paris.⁷⁷

Man kunde anta att de lokala akademikernas gästfrihet bottnade åtminstone delvis i medlemskap i någon av de båda ländernas akademier. Svaret på frågan varför vissa personer, liksom matematikern och encyklopedisten d'Alembert, figurerade i många gästförteckningar och upprepade gånger gjorde sig besväret att lotsa svenskar i Paris, står kanske att finna såväl i dessa personers individuella historia som i det faktum att de vanligtvis tillhörde åtminstone det ena landets akademi. D'Alembert, ständig medlem av *Académie française* sedan 1754 och dess ständiga sekreterare fr.o.m. 1772, hörde till de många fransmän som Vetenskapsakademien i Stockholm hade valt till utländsk medlem. Det är sannolikt att ett akademimedlemskap innebar vissa förpliktelser gentemot de utländska medakademiker som besökte Paris. Eventuellt förutsatte hövligheten att man tog sig an sina svenska akademikerkolleger – inte bara matematiker utan också andra svenskar rörde sig i d'Alemberts sällskap och kunde dra nytta av hans rekommendationer.

Om adelns hederskodex förutsatte att man erbjöd stöd och gästfrihet, gällde någonting sådant eventuellt också bland de lärda. Eftersom nedärvda titlar saknades, kunde jämbördigheten vara svår att bevisa. Just i det sammanhanget kan man anta att rekommendationer och ett omfattande kontaktnät var till stor hjälp. Nya bekantskaper befrämjades av äldre svenska kolleger, liksom av andra personer som verkade i Paris.

Personliga förbindelser över avstånd

Personliga kontakter tycks alltså ha varit viktiga i många avseenden. Svenskarna skaffade sina kontakter och t.o.m. sitt akademimedlemskap på ort och ställe. Man kan finna exempel också på ett förfarande av ett annat slag. När

1810, korr. 1774–); kemist Torbern Olof Bergman (1735–1784, korr. 1776–, utlandsmedlem 1782); naturalist Carl Peter Thunberg (1743–1828, korr. 1787–); matematiker och astronom Jöns Svanberg (1771–1851, korr. 1815–). Se även Päivi Maria Pihlaja, Sweden and l'Académie des Sciences'. Scientific Elites in 18th-century Europe'. *Scandinavian Journal of History* 3–4/2005, s. 271–285.

⁷⁷ Procès-verbaux 14.6.1738, Académie des Sciences. Paris; Ferrner, 21.4.1761, s. 375; Procès-verbaux de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 4.5.1770, Archives de l'Académie française, Paris (Björnståhl).

Antikiserande framställning av franska vetenskapsakademiens sammanträde i Louvren. Gravyr av Sébastien Leclerc, 1698.

svenska Vetenskapsakademien valde sina första utländska medlemmar utgick de i regel från tidigare kontakter. Gamla bekanta skulle hålla kontakt också i framtiden, trodde man. En av dem som tog till orda var Charles De Geer, som föreslog medlemskap för sin personliga korrespondent, parisakademikern René Antoine Ferchault de Réaumur. De Geer är i detta sammanhang ett intressant exempel, eftersom han knutit denna förbindelse utan att någonsin själv ha besökt Paris. Genom att undersöka korrespondensen ser vi vilka bakgrundsfaktorer som medverkade till att han valdes till den franska vetenskapsakademiens korrespondent.

Förutom resorna var korrespondensen central i 1700-talets kulturella utbyten. Korrespondensen och uppkomsten av en allmän postanstalt har setts som en betydande bakgrundsfaktor för uppkomsten av en ”litterär republik” på bred basis. Samtidigt som akademierna säkerställde de lärdas ekonomiska och sociala status, garanterade de invalda korrespondenterna att det lärda sällskapet hade också en kosmopolitisk dimension. En omfattande korrespondens innebar för individen en möjlighet att sprida sitt rykte och att få kunskap och råd till exempel för att skaffa böcker av en stor mängd människor och från ett stort geografiskt område. Posten och boktryckerierna ombes-

sörjde nu brevförmedlingen, som tidigare hade skett genom diplomater och bekantas fickor.⁷⁸ De postfriheter som tilldelades akademierna möjliggjorde kontakter till utländska systerinstitutioner. Det blev lättare att utväxla publikationer mellan institutionerna och att på så sätt förbättra bibliotekens anseende och utöka antalet titlar i dem. Redan Vetenskaps societeten i Uppsala hade fått ”fri Post på In- och utrikes Orter”.⁷⁹

Den Goodman påpekar att just korrespondensen bäst återspeglar den egenskap som hon anser vara den viktigaste hos den så kallade litterära republiken: ömsesidigheten eller känslan av jämlikhet.⁸⁰ Det var dock inte alltid utan vidare givet att påbörja en korrespondens. Torbern Bergmans försök att på egen hand skaffa sig en korrespondent i Paris ledde till en början inte till resultat. Mairan, som inte visste vem Bergman var, var tvungen att vända sig till den svenska beskickningen för att få upplysningar om mannens bakgrund. (Bäer kunde typiskt nog inte hjälpa utan kontaktade i sin tur Wargentins.)⁸¹ Sedan saken lämnats därhän försökte Ferrner ett par år senare hjälpa sin vän, nu med bättre framgång – åter ett exempel på hur betydelsefulla de personliga kontakterna var. På resorna skaffade man alltså kontakter även för vänner och kollegor i Sverige. Ferrner bedyrade i sitt brev till Bergman, att han ingalunda skulle ”glömma hvad jag lofvadt Herr magistern”, nämligen ”skaffa Hr Magistern [...] en Correspondent”.⁸²

Det kunde alltså vara svårt att inleda korrespondens på eget bevåg. De Geer lyckades dock snabbt inleda brevväxling med den kanske mest berömda ”gurun” på sitt område utan att någonsin själv besöka Paris och utan att ha ärvt några kontakter från sina kollegor. Han utnämndes vidare till vetenskaps-

⁷⁸ Goodman, *The Republic of Letters*, s. 17–21.

⁷⁹ ”Kongl. Maj:ts Nådige Resolution (...) vid den Upsala inrättade Societas Literaria och Scientiarum (...) d. 11. Novembris 1728.” I Düner, *Minnesskrift*, s. 69–71.

⁸⁰ Goodman, *The Republic of Letters*, s. 18.

⁸¹ Bäer till Wargentin 7.3.1760. KVA, Stockholm, Wargentin, inkommande brev. Bäer var beroende av Wargentin när det gällde uppgifter från Sverige, eftersom han själv inte kunde resa dit. Han var ofta oförmögen att belysa svenska ärenden för parisarna och blev tvungen att konsultera Wargentin, liksom då han själv inte visste berätta för parisarna vem Torbern Bergman, som hade kontaktat Parisakademien, var. Han spred i misstag också felaktig information om att Uppsala vetenskapliga sällskap skulle ha införlivats med Vetenskapsakademien i Stockholm. T.ex. Bäer till Wargentin 10.6.1768.

⁸² Ferrner till Bergman 8.9.1760 (nr 417); Paris 5.2.1761 (nr 418). UUB G 21. Jfr *Torbern Bergmans Foreign Correspondence*, Lychnos-bibliotek 23 (Stockholm 1965).

akademins officiella korresponderande medlem år 1748,⁸³ och såg samma år till att bjuda in Réaumur till svenska Vetenskapsakademien.⁸⁴ De Geer tillhörde en vallonsläkt som hade bosatt sig i Sverige på 1600-talet. Sin ungdom hade han tillbringat i Holland, där han hade följt med bl.a. den berömde Musschenbrooks föreläsningar om insekter. Efter att år 1741 ha ärvt och övertagit Leufsta bruksgård i Uppland höll sig De Geer *à jour* med utvecklingen tack vare den europeiska litteratur han införskaffade med hjälp av sin betydande förmögenhet.⁸⁵ Brukspatronen som sysslade med entomologi hade år 1739 genast antagits till kretsen kring svenska Vetenskapsakademien – till en början endast i egenskap av potentiell mecenat.⁸⁶ Redan samma år publicerades dock De Geers iakttagelser i årets första nummer av *Handlingar*. Réaumur i sin tur utgav åren 1734–1742 *Mémoires pour servir à l'Histoire des insectes*, ett imponerande verk i åtta delar som kom att bli en klassiker även för svenska specialister och som gjorde honom till en av Europas mest framstående entomologer.⁸⁷ När De Geer år 1743 skrev till Réaumur var han, som han själv uttryckte det, ”okänd”.

Men också De Geers initiativ kan i praktiken anses ha skett med hjälp av medlare. Brevet kom ju till Réaumur via en bekantskapskrets vars självklara centrum var beskickningen i Paris. Beskickningen skötte inte endast det officiella Sveriges ärenden utan stödde också privatpersoner som vistades i Frankrike. Tack vare sina vitt omfattande kontakter fungerade det svenska diplomatiska sändebudet som en kontaktbank för den svenska eliten.⁸⁸ Från vetenskapsmännens resebeskrivningar framgår att också de lärda omgående sökte kontakt med sina landsmän och närmade sig sändebudet med ett rekommendationsbrev i fickan. Man samlades hos sändebudet för måltider och under dessa träffade man svenskar och gjorde bekantskap med fransmän. Carl Fredrik Scheffer och Gustav Philip Creutz innehar en central position i de lärdas resebeskrivningar, precis som Baër, som dessutom blev känd för att i den svenska kyrkan predika ”starkt men teatraliskt” (bl.a. Lidén var förtör-

⁸³ Procès-verbaux 4.5.1748, Académie des Sciences, Paris.

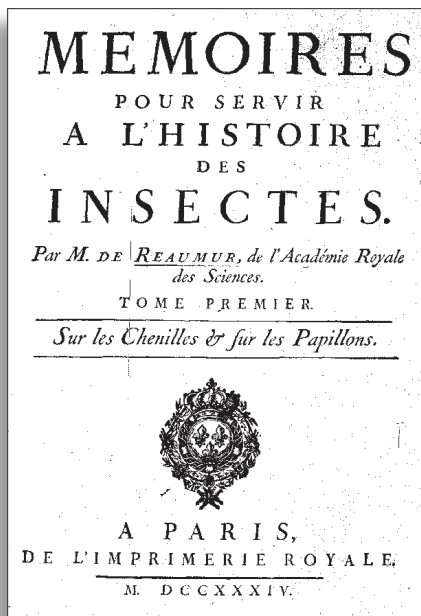
⁸⁴ KVA:s protokoll, 18.6. 1748 § 2; 10.9.1748, 3; 24.11.1750, KVA.

⁸⁵ T o m a s A n f ä l t, 'Baronen och 1700-talets informationssamhälle', *Bibliotek som kultur- och litteraturförmedlare*, s. 330–339.

⁸⁶ Protokoll 1.12.1739, KVA, Stockholm.

⁸⁷ René-Antoine Ferchault de Réaumur, *Mémoires pour servir à l'histoire des insectes* (Paris 1734–1742).

⁸⁸ W o l f f, *Vänskap och makt*, s. 123–153.

Titelbladet till första delen av Réaumur's stora verk om insekterna, tryckt 1734.

nad över den värtalige kaplanens predikan på versmått och konstaterade att han "älskar ingen Poëtisk predikstol"⁸⁹).

De Geers brev överräcktes till Réaumur hos Carl Fredrik Scheffer på det svenska legationshuset Hôtel du Roure av De Geers svåger, Gustav Ribbing, som just då var på resa i Holland och Paris. De lokala medlare och tillfälliga resenärer som vidarebefordrade breven tillförde kanske ett moment av personlig kontakt som annars hade saknats. Ribbing framförde muntligen sådan bakgrundsinformation som De Geer inte rimligen kunde rada upp i sitt brev men som behövdes för att mottagaren skulle förstå att författaren till brevet var en *honnête homme* och rentav en medlem av den svenska makteliten. I brevet marginal antecknade Réaumur att De Geer var kammarherre hos svenske kungen. Dessutom fascinerades den entusiastiske samlaren av naturvetenskapliga prover också av vetenskapen om att De Geer var ägare till Rudbecks fågelbok.⁹⁰

Diplomatmedling och fickpost spelade alltså fortfarande en viktig roll. Senare kunde De Geer uppehålla sina internationella kontakter och skicka

⁸⁹ Lidén, Resanteckningar, s. 646.

⁹⁰ Carl De Geer till Réaumur 6.12.1744. Doss. Biographique De Geer, Académie Royale des Sciences, Paris.

prover till Réaumur medelst släktingar som företog resor i Europa.⁹¹ I Baërs verksamhet vid beskickningen hade brevförmedlingen en central betydelse. Man kan säga att Baër fungerade som ett slags ”akademisk postexpedition” särskilt för Wargentín, vars omfattande korrespondens han förmedlade.⁹² Till skillnad från postväsendet kunde en lokal kurir omedelbart rapportera om oväntade vändningar och om mottagarens reaktioner och dessutom personligen försäkra sig om att meddelandet nådde fram. I motsats till nutida praxis förutsatte den reguljära posten oftast dessutom att postavgiften skulle betalas av mottagaren. För att skicka ett brev måste man därför vara övertygad om att ens ärende var värt mottagarens insats. Det ansågs säkert mera hänsynfullt att, om möjligt, leverera brevet med hjälp av mellanhänder. Dessutom hade kontaktnäten inte enbart en förmedlande funktion: med hjälp av dem kunde man också kontrollera sändarens bakgrund.

Individuella kontakter, om också indirekta, var alltså alltjämt viktiga. Det är också intressant att se hur gärna De Geer ville framhålla att han egentligen redan hade ett personligt förhållande till Réaumur. Formen för bekantskapen var inte den traditionella, och den nya formen kanske återspeglade övergången till ett nytt slag av litterär offentlighet. De Geer försvarade sin djärvhet (”*hardiesse*”) att som en okänd person ta sig friheten att skriva (”*ce qu’un inconnu prend la liberté de vous écrire*”), eftersom han trodde sig kunna uppfattas som påträngande av den berömde entomologen. Han förklarade sig med att hänvisa till sin stora kärlek till insekter liksom till den beundran han sade sig hysa för Réaumur. Samtidigt hävdade han att han redan ”blivit personligen bekant” med sitt ideal genom att läsa dennes böcker. En officiell presentation ersattes av de timmar och dygn han tillbringat i sällskap av Réaumurs verk, som i så hög grad hade format honom som vetenskapsman. Därför vågade han påstå sig känna Réaumur ”*particulièrement*”.⁹³

Det nordliga läget vänds till en fördel

Det var dock vanligt att man i pariserkretsarna stötte på fördomar som försvårade försöken att tala för den svenska bildningen. Bengt Ferrner blev tvungen att vid en måltid klargöra för en nyfiken fransyska

⁹¹ Se Anton De Geers mottagna skrivelser, Sprengtportenska samlingen, RA.

⁹² Se Lindroth, *Kungliga svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818, I*, s. 48.

⁹³ Carl De Geer till Réaumur 6.12.1744, Doss. Biographique De Geer, Académie Royale des Sciences, Paris.

om man hade smör och ost i Sverige, om man åte färskt kött der; ty hon [fransyskan] supponerade att der fans ingen boskap, utan att allenast salt kött sändes dit från främmande orter, om de förnämare brukade peruque och puder, om man drack Caffé der, om man hade täckte åkedon med mera dylikt, som röijde hennes okunnoghet och predilection för sitt fädernesland, som hon ansåg såsom hufvudet för hela världen.⁹⁴

Speciellt intressant i detta hänseende ter sig en viss typ av fördomar, d.v.s. den *ordre intellectuel* som den lärda republiken delades in i. Man har forskat relativt litet i denna hierarki eftersom den med *Françoise Waquets* och *Hans Bots* ord inte längre bevaras i minnet av dagens historiker. Det handlar här om fördomar som gällde klimatet.⁹⁵ Kulturen – oberoende om man därmed avsåg jordbruk eller bildning – antogs blomstra i den värme som södern kunde erbjuda. Solen och ett varmt klimat var elementära förutsättningar för spiritualitet och kultur. Bildning och vältalighet ansågs ha ett samband med solens inverkan, och i det hänseendet utgjorde Sveriges nordliga läge ett problem. Förutom ovannämnda bordssamtal var Ferner tvungen att uthärda diskussioner med folk som levde i tron att någon poesi inte existerade i Sverige överhuvudtaget.⁹⁶ Detta trots att Lidén utropade ambassadör Creutz till ”vår största Swenske Poët (--) känd och älskad af de vittraste Snillen i Paris”.⁹⁷

Samma föreställning gällde det slag av högre tänkande som vetenskapen förutsätter. Christoffer Polhem ondgjorde sig på 1730-talet över de utlänningar som ”nog länge redan till sin goda fördel, tilltrot sig kunna inbilla vår Svenska Nation at vår Climat ej wore till konster och wettenskaper skickelig”.⁹⁸ Intet underligt att Ferner senare hemma i Sverige talade emot klimatteorin.⁹⁹

Man kunde kanske hävda att svenskarna, som ansträngde sig för att sammankoppla sitt eget rike med klassiska ideal, traditionellt hade tenderat till att förringa effekterna av det nordliga läget. Klassicismens ideal var prunkande, bearbetad trädgård, inte en ödemark i norr. Redan den rudbeckska historieskrivningen hade uppvisat en intressant dualism, där man å ena si-

⁹⁴ Ferner, *Resa i Europa*, s. 387 (18.5.1761).

⁹⁵ *Bots & Waquet, La République des lettres*, s. 77–78.

⁹⁶ Ferner, *Resa i Europa*, s. 364 (20.1.1761).

⁹⁷ Lidén, *Resanteckningar*, s. 646.

⁹⁸ Polhem till Anders Johan von Höpken 29.11.1739 (nr 116), *Polhems brev*, s. 202.

⁹⁹ Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (Stockholm 2000), s. 111–126.

dan såg den svenska naturens särdrag som ett bevis för att landet stått som modell för forntida sagor och historier, å andra sidan identifierade sig med goterna och uppfattade sig som frihetens sändebud som härdats av det kalla klimatet. Men eftersom sagornas beskrivningar inte alltid motsvarade den skandinaviska verkligheten utan snarast förde tankarna till en sydligare natur, försökte man förringa köldens och mörkrets effekt och förklara att snön tvärtom skyddade den odlade jorden – allt för att närma sig det klassicistiska idealet. De ekonomiska skrifter från 1700-talet där Sverige och till och med Lappland optimistiskt presenterades som en potentiellt bördig odlingsmark har ansetts vara arvtagare till den rudbeckska historieskrivningen. Carl Fredrik Scheffer, som rörde sig bl.a. i fysiokratkretsar,¹⁰⁰ hörde till dem som introducerade tanken i Paris. Han föreläste om fördelarna med Sverige och påstod att det stod bättre till med jordbruket där än i Frankrike, Europas ledande jordbruksland.¹⁰¹

De geografiska frågeställningarna leder oss in på en aspekt av vetenskapens bindningar till hemlandet som kan vara intressantare än den som brukar omtalas som nationell identitet. Detta särskilt som nya tendenser ser ut att träda fram i 1700-talets vetenskapliga samröre. S v a n t e L i n d q u i s t har tangerat frågan då han genom att studera några med Sveriges nordliga ställning förbundna 1700-talsprojekt dryftat vetenskapens beroende av det geografiska läget. Lindquist har kommit fram till att norrskensforskningen redan i början av seklet befanns vara ett område som gjorde det lättare för svenskarna att komma fram i utländska publikationer. Valet av ämne förde med sig ett engagemang i en plats, vilket i sin tur märktes i de samtalsämnen svenskarna tog upp med sina utländska kollegor.¹⁰²

De Geers initiativ kan ses som ett bevis på att man skapade nätverk inte bara för bekantskapens skull, utan för att man faktiskt hade någonting att ge. Utan att förringa Sveriges betydande insats i just denna tids lärdoms historia måste man göra åtskillnad mellan å ena sidan de sociala värderingar som kännetecknade en viss tidsperiod och å andra sidan sökandet efter ”stora landsmän” i vetenskapshistoriens *continuum*. De Geer har av eftervärlden

¹⁰⁰ W o l f f, *Vänskap och makt*, s. 240–243.

¹⁰¹ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 416 (6.8.1761).

¹⁰² L i n d q u i s t, *Kunskapens trädgårdar*, s. 40–61; S v e n L i n d q u i s t, 'The Spectacle of Science: An Experiment in 1744 Concerning the Aurora Borealis', *Configurations* 1.1 (1993), s. 57–94.

med rätta placerats i den senare kategorin.¹⁰³ Men även samtidens bedömningar kan vara motsägelsefulla. Vid Parisakademins sammankomster diskuterade man visserligen ofta De Geers observationer,¹⁰⁴ och år 1750 blev de genom Réaumurs och Jussieus förslag publicerade i den första delen av *Savants Etrangers*.¹⁰⁵ Men när Ferrner råkade besöka vetenskapsakademien i Paris just då Baër satt fördjupad i en av De Geers observationer, fick han höra denna kommenteras av abbé Nollet och Duhamel, vilka ”påstod att det som i Handlingarna föreslogs var af ringa värde”.¹⁰⁶ Lidén i sin tur beskriver med inlevelse hur han under ett besök i vetenskapsakademien råkade bevittna Adansons häftiga utbrott mot Linné.¹⁰⁷ Närbilden ter sig alltså komplex. Korrespondensen nämns som ett av bevisen på till exempel De Geers betydelse som vetenskapsman. Emellertid var de vetenskapliga meriterna inte alltid den enda eller entydiga drivkraften bakom en brevkontakt, och korrespondensen som fenomen kan också ses i ett annat ljus, nämligen som ett sätt att utväxla kunskap.

En motivering för att inleda brevväxling eller verka som korrespondent var alltså viljan att vara till nytta. Att De Geer kontaktade Réaumur kan vara av intresse också med utgångspunkt i hur han trodde sig göra störst nytta och hur han motiverade sitt initiativ för Réaumur. I sitt första brev hänvisade De Geer många gånger till Réaumurs *Mémoires*, vars fjärde del bl.a. innehöll en ingående beskrivning av en viss insekt som Maupertuis hade tagit med sig från Lappland och överräckt åt Réaumur på 1730-talet.¹⁰⁸ Réaumur var en hängiven samlare, och sedan han 1750 erhållit Stockholmsakademins introduktionsbrev varnade han den dåvarande sekreteraren Wargentin för att inlåta

¹⁰³ Felix Bryk, 'Charles De Geer', *Swedish Men of Science*, s. 113–121. Lindroth karakteriserar De Geer som den näst efter Linné störste svenske ”biologen” under denna period.

¹⁰⁴ Bl.a. ”observations sur les chenilles”, 23.8.1748; ”Vers sur la neige”, 13.5.1750; ”la transformation du vers luisant”, 1.8.1750 och 2.9.1750; ”l'augmentation des jambes du Mille-pied”, 12.2.1752; ”l'accouplement des éphémères et des pucerons”, 1.3.1752. Procès-verbaux, Académie des Sciences, Paris.

¹⁰⁵ Procès-verbaux 2.9.1750, Académie des Sciences; *Mémoires de Mathématique et de Physique Présentés à l'Académie des Sciences, par divers Scavans, & lus dans ses Assemblées*. Tome I. (Paris 1750–1786).

¹⁰⁶ Ferrner, *Resa i Europa*, s. 371 (11.2.1761) (”om Sädemaskens beskrivande och dödande”).

¹⁰⁷ Lidén, *Resanteckningar*, s. 683. Om Linné och Frankrike se t.ex. Pascal Duris, *Linné et la France (1780–1850)* (Geneve 1993).

¹⁰⁸ Réaumur, *Mémoires (...) tome IV* (1742), s. 312–330.

sig i en korrespondens ”vars faror Ni inte känner, ty Ni vet ej huru mycket jag ohämmat begär att få naturens produkter av alla slag och från alla länder”.¹⁰⁹

Réaumur hade alltså visat stort intresse för Maupertuis gåva, som han studerade i ett klimatteoretiskt sammanhang. Han ansåg rentav att insektens anmärkningsvärda storlek gav anledning att revidera tidigare uppfattningar om klimatets effekt på levande organismers storlek och harmades över bristen på kompetenta observatörer vid de nordliga breddgraderna. Här ser De Geer sin chans. Han frågar sig hur han bäst ska kunna förverkliga sin önskan att vara Réaumur nyttig på något sätt:

Jag bor i en trakt där vinterns stränghet råder mäktigast, och sålunda är denna trakt mycket annorlunda än Frankrikes milda klimat; kanske skulle jag kunna finna några insekter här, vilka är okända annorstädes. Ni ger själv, min herre, ett exempel på dem då Ni beskriver den stora parasitstekel som herr Maupertuis hämtat åt Er från Lappland; sådana steklar är inte alltför ovanliga i Sverige.¹¹⁰

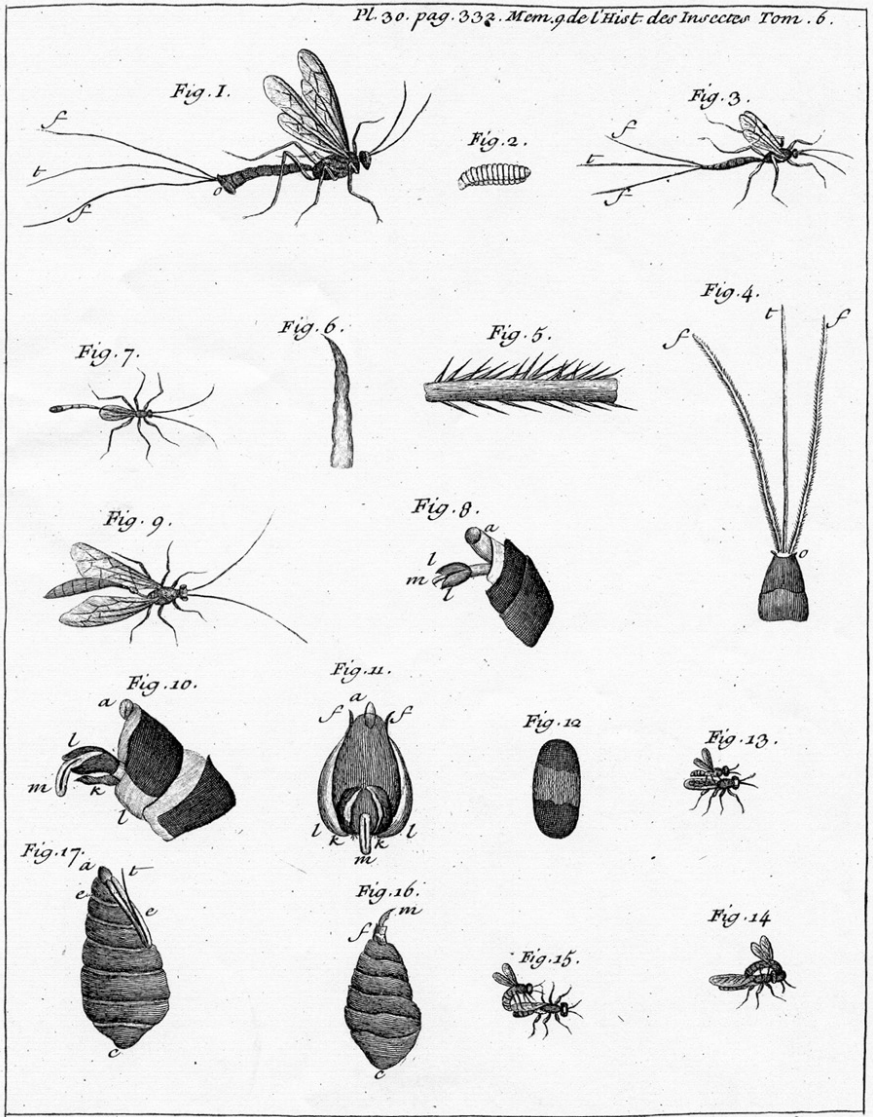
Det nordiska temat fortsätter i senare brev som ibland fäster större vikt vid klimatförhållanden än vid observationer av själva insekten. I De Geers beskrivning bildar snö, frost och tjäle ofta skådeplatsen för märkliga insektsfynd. Utöver korrespondensen begagnade sig De Geer också av ett annat sätt att förmedla kunskap. I stil med förebilden började han ge ut ett eget franskspråkigt arbete, som var tillägnat Réaumur. Typiskt nog inleder De Geer sitt verk med att resonera om olika övervintringsstrategier hos djur och insekter.¹¹¹ För den svenske entomologen tycktes de särskilda observationer som var bundna till den nordiska omgivningen erbjuda ett tillfälle till specialisering.

Att De Geer valde att beskriva sitt boställe med hjälp av strängt arktiska termer föranleder oss att ta en närmare titt på den bild man inom vetenska-

¹⁰⁹ ”[...] dont vous ne connaissez pas tout le danger, car vous ne savez pas combien je suis demandeur indiscret des productions de la nature de toutes genres et de toutes pays.” Réaumur till Wargentin 12.11.1750, Wargentin inkommande, KVA.

¹¹⁰ ”J’habite une région où les rigueurs de l’hiver regnent avec tant d’empire, et ainsi elle est bien différente du climat doux de la France; peut être que je pourrais trouver quelques Insectes ici, qui sont inconnues ailleurs. Vous en donnez un exemple Vous même, Monsieur, en décrivant la grande Mouche Ichneumon, que Mr. de Maupertuis Vous a apporté de la Lapponie; de tels Ichneumons ne sont pas trop rares ici en Suede.” Carl De Geer till Réaumur 6.12.1744. Doss. Biographique De Geer, Académie des Sciences, Paris.

¹¹¹ De Geer, *Mémoires pour servir à l’Histoire des Insectes* (Stockholm 1752–1778), s. 44–51.

Plansch ur Réaumur's Mémoires pour servir à l'Histoire des Insectes, sjätte delen, föreställande bland annat den stora parasitstekel som omtalas i De Geers och Réaumur's korrespondens och som Maupertuis hämtat från Lappland (fig. I).

pen hade skapat av Sverige. Att beskriva Sverige som ”*bien différente du climat doux de la France*” verkar gå stick i stäv med de fysiookratiska och klassicistiska tendenser som verkade i Sverige under denna tid och som senare fått mycket uppmärksamhet inom forskningen. Det verkar som om en stor del av de svenska lärda som hade kontakter till vetenskapsakademien i Paris åtminstone i början utnyttjade sin nordliga position – och sina förutsättningar att göra observationer i ett avvikande klimat – för att knyta kontakter till fransmännen. Som exempel kan nämnas den bäst kände av dem alla, Linné, som 1732 studerade floran i Lappland och motiverade sin resa med det utländska intresset för ämnet.¹¹² Trots att Baërs vana att beställa renlav från Sverige och dela ut den som universalmedicin åt parisarna kan anses vara en kuriositet, är det ett faktum att man också i andra fall i bakgrunden kan skönja projekt där den nordliga aspekten framhävs.¹¹³ S v e n W i d m a l m har behandlat frågan för astronomernas del. Han har kallat Sverige för ”ett nordiskt under-system”, som hade till uppgift att producera nordiska specialobservationer för det europeiska samarbetets gemensamma bruk.¹¹⁴

Synvinkeln kan utvidgas till att omfatta också andra områden. I stället för att i enlighet med en klassisk uppfattning se den nordliga positionen som ett hinder, verkar det som om man nu hade upptäckt att den tvärtom banade väg för ett nytt specialområde. Stockholmssekreteraren Wargentin ställde sig liksom Ferrner kritisk till klimatteorierna och ansåg att de visserligen ökade uppskattningen av Sveriges krigiska ära, men att en motsatt attityd var till fördel för landets vetenskap.¹¹⁵

Det kunde kanske vara intressant att undersöka de vetenskapliga kontakterna och deras internationella och lokala kopplingar från en ny synvinkel. Den som gjorde vetenskapliga iakttagelser i norr upptäckte att han kunde förvandla ”en presumtiv belastning till en trumf”, d.v.s. vända det långa avståndet till Europas vetenskapliga centra till en fördel.¹¹⁶ I stället för att försöka bedöma abstrakta idéers universalitet eller definiera svårgripbara ”identiteter”, kunde man granska vetenskapens kosmopolitiska förfaranden i förhållande till en viss geografisk förankring.

¹¹² Linné till KVA, 15.12.1731, 26.12.1731. The Linnean Correspondence, <http://www.linnaeus.c18.net/Doc/> (läst 20.3.2006).

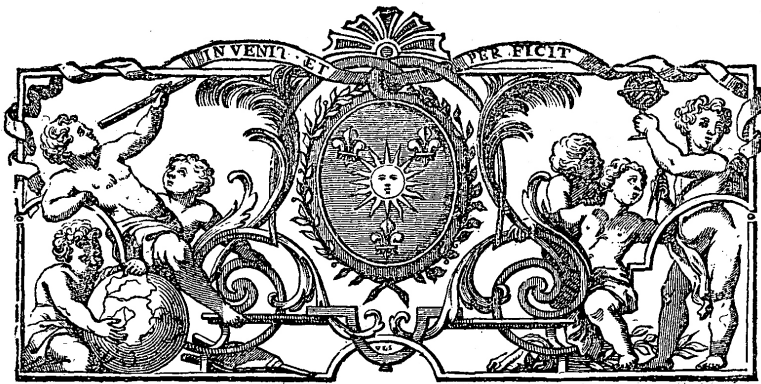
¹¹³ Se vidare P i h l a j a, 'Sweden and *L'Académie des sciences*'.

¹¹⁴ S v e n W i d m a l m, 'L'Espace scientifique scandinave', s. 321–337.

¹¹⁵ F r ä n g s m y r, *Klimat och karaktär*, s. 111–126.

¹¹⁶ L i n d q u i s t, 'The Spectacle of Science', s. 68.

Förutom vissa allmänt vedertagna uppfattningar angående Paris har jag i det ovanstående velat undersöka vetenskapens sociala dimensioner, de vetenskapliga kontakterna och särskilt resornas betydelse bland de lärda på 1700-talet. Jag har också försökt påvisa vikten av personliga kontakter i sammanhanget. Huruvida kontexten för de svenska vetenskapsmännens verksamhet borde ses utifrån det kosmopolitiska samfundet eller förknippas med inhemska nyttoaspekter är en fråga som skulle kräva en mera ingående studie av förhållandet mellan nationalitet och kosmopolitism liksom av dessa begrepp i sig. Jag har dock valt att närma mig frågan om vetenskapens och vetenskapsmännens bundenhet vid ”hemlandet” från en annan infallsvinkel. Jag syftar här på de fördomar som gjorde gällande att ett kallt klimat inte gynnar vetenskaplig verksamhet, liksom på den attitydförändring i förhållande till hemlandets nordliga karaktär som ägde rum i Sverige på 1700-talet. I många idé- och lärdomshistoriska arbeten har man ansträngt sig för att ge en definition på abstrakta filosofiska ’strömningar’ som om de var allestädes närvarande företeelser, oberoende av tid och plats. Således har till exempel Paris lyfts upp på en piedestal och utnämnts till den suveräna ursprungskällan för epokens ’strömningar’, samtidigt som Sverige i allmänhet tilldelats en passiv roll. Ett nytt perspektiv kan ge intressanta exempel på de lärdas egna sätt att se på sig själva och sitt hemland i förhållande till ett europeiskt samarbete.

Franska vetenskapsakademins emblem så som det framställs på titelbladet till akademins publikation Histoire et Mémoires de l'Académie royale des sciences, 1699.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

De omhändertagna

PERTTI HAKALA

Att oktoberrevolutionen innebar dödsstöten för l'ancien régime i Ryssland, i kärnlandet redan 1917–1918 och i rannodråderna efter årtal av inbördeskrig, är väl känt. En ny regim, med det klasslösa samhället som ideal, tog över och gick in för en hårdhänt utrensning av företrädarna för den tidigare styrande klassen. Utrensningen var tidvis brutalt definitiv, andra gånger frångogs vederbörande all egendom och fick därefter hanka sig fram efter bästa förmåga. Vad detta kunde innebära i ett Sovjetryssland präglad av krigskommunism, svält och distributionsstörningar framgår av författaren Tito Collianders ögonblicksbilder från det hungrande Petrograd.¹

I Petrograd och andra städer var halvsvälten 1918–1921 snarare regel än undantag, särskilt bland företrädarna för den s.k. bourgeoisie. Det differentierade ransoneringssystem som infördes i augusti 1918 gav dem endast en fjärdedel av tilldelningen för en grovarbetare och en tredjedel av motsvarande för andra arbetare och deras familjer.² Systemet tillfördes fler kategorier med tiden, men grundprincipen torde ha förblivit densamma; ännu sex år senare kunde den danske resenären Aage Krarup Nielsen i NEP-tidens Moskva utanför sitt forna palats stöta på en fiolspelare livnärande sig på en eländig marseljäs.³ Den florerande smyghandeln erbjöd förstås en utväg så

¹ Tito Colliander, *Gripen* (Helsingfors 1965), s. 199–216.

² E. H. Carr, *Ryska revolutionen 1917–1923. Del 2* (Stockholm 1970), s. 260–262.

³ Aage Krarup Nielsen, *Från Mandalay till Moskva* (Stockholm 1924), s. 226–228.

länge det fanns något att sälja, men fördröjde bara det oundvikliga armodet.⁴ De som kunde lämnade Ryssland, eller åtminstone städerna, tills hungerkatastrofen 1921–1922 änyo fick flyttningsströmmarna att vända.

För den omvärld som med skräck, avsky eller beundran följde med de nya samhällsformernas födslovändor i Ryssland torde mycket ha förblivit förborgat. Till detta bidrog även det faktum att sovjetregimen länge förblev en paria i diplomatiskt hänseende.⁵ Ett fåtal länder, bland dem Finland, hade dock redan 1921 knutit diplomatiska förbindelser med det nya Sovjetryssland. Etableringen av Finlands legation i Moskva och generalkonsulat i Petrograd tog lång tid, men erbjöd därtill de finländska diplomaterna flera tillfällen till jämförelser mellan det nya och det gamla Ryssland.⁶ Diplomaterna och den finländska biståndskommittén i Petrograd 1921–1922 var dock i första hand intresserade av finländarna i Ryssland och deras repatriering. De kunde i alla fall inte undgå att komma i kontakt med företrädare för det störtade Ryssland som under två decennier hunnit ådra sig mycken *badwill* i storfurstendömet. Vidden av dessa kontakter, i regel förknippade med behov av hjälp är inte lätt att fastställa. Max Engman har på ett allmänt plan belyst relationerna mellan de motvilliga grannarna Finland och Sovjetryssland under de internationella hjälpinsatserna till förmån för Ryssland fr.o.m. 1921 utan att finna någon större finländsk hjälpberedskap vid denna tid.⁷

Bilden av finländsk känslokyla bör kanske ändå nyanseras på individplanet, t.ex. i ljuset av en diskret hanterad humanitär intervention i Petrograd vilken hösten 1922 involverade flera aktörer t.o.m. på högsta nivå. Förloppet är inte helt utan sina poänger.

Allt började med att det relativt nyutnämnda sändebudet i Moskva Antti Hackzell i oktober 1922 fick besök i Petrograd av tidigare ryska generalguvernören i Finland, Wladimir Alexandrovitj Böckmann (f. 1848), som befann sig i ett miserabelt tillstånd. Under diskussionerna framgick det att hans föregångare som generalguvernör, Nikolaj Nikolajevitj Gerard (f. 1838) Hankade sig fram med svårighet tack vare främmande hjälp. Hackzell hade varit advokat i Petrograd 1911–1918 och kunde bättre än mången annan uppfatta hur

⁴ E. H. Carr, *Ryska revolutionen*, s. 270–274.

⁵ Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939* (Helsinki 1984), s. 204 ff.

⁶ Jyrki Paloposki & Jussi Pekkarinen, *Kolhoosi ja keidas. Moskovans suurlähetystöräkennus 60 vuotta* (Helsinki 1998), s. 9–13.

⁷ Max Engman, 'Hur hålla ryssen borta? Flyktingpolitik och gränsbevakning mot ett sönderfallande Ryssland', Max Engman (red.), *När imperier faller* (Stockholm 1994), s. 230–263.

djupt generalen och verkliga geheimerådet fallit. Framme i Moskva tycks han omedelbart ha skridit till åtgärder. Den 19 oktober sände han två brev, ett till president Kaarlo Juho Ståhlberg och ett till utrikesminister Carl Enckell. Det förstnämnda hade följande ordalydelse:⁸

⁸ Antti Hackzell till Carl Enckell 19.10.1922, Riksarkivet, Helsingfors (RA), Carl Enckells arkiv, brevväxling: kartong 4. I original på finska lyder brevet som följer:

Herra Tasavallan Presidentti

Kunnioittavimmin pyydän eräässä tavallisuudesta poikkeavassa asiassa saada kääntyä Herra Presidentin puoleen.

Kysymys koskee maamme kahta entistä kenraalikuvernööriä Gerardia ja Böckmannia, jotka kumpikin tähän asti oltuuan Ukrainassa noin pari kuukautta sitten ovat palanneet Pietariin, havaitakseen siellä kotinsa tyystin ryöstetyiksi ja joutuena sekä tämän että kaikkialla muualla heidän omaisuuttaan kohdanneitten pakko-ottojen kautta vallan turvattomaan asemaan.

Kenraali Böckmann kävi eilen luonani Pietarissa tiedustelemassa eikö hänellä olisi toiveita saada joiain tointa käytännöllisellä alalla Suomesta, jossa hänen eloon jäänyt tyttärensä (toinen tytär Ruhtinatär Golitzin on Venäjällä murhattu) nykyään oli työläisenä eräässä tehtaassa. Kun hänen ikänsä jo on 74 vuotta ja hänellä on elätettävänä 70 vuotias puoliso, en voinut salata häneltä, että hänen maan kieliä taitamattomana oli vallan toivotonta yrittää ansaita leipäänsä Suomessa. Vanhus sanoi keveällä mielellä itse lopettavansa päivänsä, ellei häntä lujasti sitoisi elämään hänen velvollisuutensa iäkästä puolisoaan kohtaan.

Salaneuvos Gerard taas elää erittäin sukulaistensa luona ja on näitten toimentulo siksi vaikea, että heidän tultavansa arvelevat heidän tuskin jaksavan ylläpitää häntä yli talven.

Suomella ei luonnollisesti saata olla mitään suoranaisia velvollisuuksia näitä kahta vanhusta kohtaan, jotka ainoastaan vähäisen osan virkaurastaan ovat palvelleet Suomessa joutuena sieltä edelleen toimiin Venäjällä, syystä etteivät suostuneet Stolypinin venäläistytymistuumiin, mutta voitaneen sentään pitää suotavana, että nämä Suomea aikanaan lojalaisti palvelleet sen korkeimmat hallitusmiehet, hetkellä, jolloin nälkäkuolema heitä uhkaa, saisivat Suomen puolelta sen verran apua, että he pääsisivät vaikeimman ajan yli.

Ehkäpä raha-avustuksen heille myöntäminen voisi kohdata vastustusta, mutta avun anto sellaisessa muodossa, että he saisivat jossakin valtiomme täysboitolassa, kuten esim. Halilan sanatoriossa, toistaiseksi vapaapaikat, ei kaikei aiheuttaisi tyytymättömyyttä.

Heidän auttamistaan ei voitane pitää vaarallisena esimerkkinä, joka aiheuttaisi monilukuisia avunpyyntöjä muitten taholta, sillä heidän asemansa Suomessa on ollut ainoanlaatuinen, ollen sekä siksi korkea, että myös venäläisen miehen asemaksi Suomessa siksi valtiollisen asemamme edellyttämä, ettei heille osoitettu huomaavaisuus voi soveltua muihin.

Newosto-Venäjällä ei noitten vanhusten suhteen ole mitään intressejä, eikä heidän mahdollinen siirtymisensä Suomeen ja siellä ehken saamansa avustus täällä tulisi synnyttämään vähintäkään intoilua. Tuleva Venäjä taas varmaan lukisi jalomielisyyden osoittamisen tässä tapauksessa maallemme kunniaksi.

Edellä olevan, joka on aiheutunut Pietarissa läpimat kallani saamistani tiedoista, olen katsonut velvollisuudekseni täten kunnioittavasti saattaa Teidän tietoonne, Herra Tasavallan Presidentti.

Vastaanottakaa, Herra Presidentti, syvimmän kunnioitukseni vakuutus.

A. Hackzell

Moskovassa lokakuun 19 päivänä 1922.

Till detta brev har fogats en kopia av Hackzells brev till Republikens President s.d.

Herr Republikens President

Jag ber att allra högaktningfullast få vända mig till Herr President i en ovanlig angelägenhet.

Frågan berör vårt lands två tidigare generalguvernörer Gerard och Böckmann, vilka båda, efter att ha vistats i Ukraina, för ungefär ett par månader sedan återvänt till S:t Petersburg, för att upptäcka att deras hem därstädes blivit utplundrade och de, både av denna orsak och då deras egendom också på annat håll drabbats av konfiskering, hamnat i en mycket utsatt situation.

General Böckmann besökte mig i går i S:t Petersburg för att höra sig för om han hade hopp om att få någon befattning på något praktiskt område i Finland, där hans överlevande dotter (den andra dottern, furstinnan Golitzin har mördats i Ryssland) numera är arbetare i en fabrik. Då han redan är 74 år gammal och har en 70 årig maka att försörja, kunde jag inte för honom dölja, att det var hopplöst för honom att, i brist på kunskap i landets språk, försöka tjäna sitt uppehälle i Finland. Äldringen sade då med lätt hjärta att han själv skulle sluta sina dagar, ifall han inte knöts så starkt till livet av sin plikt gentemot sin åldriga maka.

Geheimerådet Gerard åter lever hos några släktingar, vars uppehälle är så knappt, att deras bekanta förmodar att de knappast orkar försörja honom över vintern.

Finland kan naturligtvis inte ha någon direkt skyldighet mot dessa två åldringar, vilka blott under en kort tid av sin karriär tjänat i Finland, varifrån de hamnat vidare i Ryssland, på grund av att de vägrat iakttaga Stolypins förryskningstankar, men man kan ändå anse önskvärt, att dessa, vilka på sin tid lojalt tjänat Finland som dess högsta styresmän, i en stund då de hotas av sväldtöden, kunde få så pass mycket hjälp från Finlands sida, att de kunde övervinna den svåraste tiden.

Om man skulle bevilja dem ett penningunderstöd kunde det möta motstånd, men hjälp i sådan form, att de vid något statligt pensionat, som t.ex. Halila sanatorium, tillsvidare kunde erhålla friplatser, skulle knappast orsaka missnöje.

Att hjälpa dem kan inte anses vara ett farligt exempel, vilket skulle föranleda otaliga böner om hjälp på annat håll, ty deras ställning i Finland har varit unik, dels för att den varit så hög, och även för att den som rysk position varit föranledd av vår statliga ställning, varför den uppmärksamhet som visas dem inte kan tillämpas på andra.

Sovjet-Ryssland har inga intressen visavi dessa åldringar, och deras möjliga överflyttning till Finland och där erhållna hjälp skulle inte väcka den minsta lidelse. Det framtida Ryssland skulle säkert räkna oss till heder det ädelmod vi i detta fall visat.

Det ovannämnda, som förorsakats av de uppgifter jag erhållit på genomresa i S:t Petersburg, har jag ansett som min plikt att högaktningfullt meddela Er, Herr Republikens President till kännedom.

Mottag, Herr President, den djupaste försäkran om min högaktning.

A. Hackzell

Moskva den 19 oktober 1922.

Av brevet till utrikesminister Enckell framgår det att Hackzell också hade en reservplan. Om hjälpen uteblev tänkte han "försöka få gubben Böckmann

placerad hos någon af våra köpmän i Petrograd”. Sändebudet utgick ifrån att det skulle lyckas, men hade inga illusioner om varför: ”Dock antaga de honom blott för reklams skull.” Hackzell ville för egen del inte vara med om sådana arrangemang. Enckell upplystes om att nästa möte med Böckmann skulle äga rum den 1 november, och att Hackzell då gärna ville kunna ge besked i frågan.⁹

Höga vederbörande i Helsingfors agerade snabbt. Redan den 27 oktober beslöt statsrådet, på föredragning av inrikesministeriet att bevilja f.d. generalguvernörerna Gerard och Böckmann uppehälle på Halila sanatorium i Nykyrka samt en gång för alla anslå 30 000 mark för utgifter i anslutning till deras vistelse, för beklädnad m.m. Föredragningen var sekret, vilket vittnar om att ärendet trots alla humanitära konnotationer uppfattats som känsligt.¹⁰ Vad som låg bakom detta hemlighetsmakeri är svårt att säga: en önskan att inte låta tidningspressen sätta käppar i hjulet eller en strävan att inte provocera en ryssfientlig allmän opinion? Legationen i Moskva upplystes ännu samma dag om beslutet, vilket skulle delges de f.d. generalguvernörerna. Det var därefter legationens sak att utverka resetillstånd för dem och deras gemåler.¹¹

Breven från de f.d. generalguvernörerna, Böckmanns den 6 och Gerards den 9 november, till president Ståhlberg är talande. ”Mit der grösten Danckbarkeit, für die mir erweisende Ehre, gedencke ich so bald wie möglich, diese Einladung zu benutzen” skriver Böckmann och ger interiörer från sin tillvaro: hus och gods hade konfiskerats redan i samband med revolutionen och för tre veckor sedan hade han blivit berövad möbler, värdeföremål, kläder och tvätt m.m., inklusive familjporträtten.¹² Också Gerard var djupt tacksam. ”Ihr Anerbieten aber übertrifft alles was ich in diesem Falle erwarten konnte, und ich beeile mich, Ihnen mitzuteilen, das ich dasselbe mit herzlicher Erkenntlichkeit annehme”, skriver han. På grund av en dotters svåra sjukdom önskade han dock uppskjuta avfärden till Finland.¹³

⁹ Antti Hackzell till Carl Enckell 19.10.1922, RA, Carl Enckells arkiv, brevväxling: kartong 1.

¹⁰ Statsrådets protokoll 27.10.1922, RA, Statsrådets registratorskontor.

¹¹ Utrikesminister Enckells absolut sekretärs telegram till legationen i Moskva 27.10.1922, Utrikesministeriets arkiv. 24. R. Böckmann, W., Gerard, N.

¹² Wladimir Böckmann till K. J. Ståhlberg 6.11.1922, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6. Det var tydligen efter förlusten av nämnda bohag och kläder i medlet av oktober 1922 som Böckmann vände sig till Hackzell.

¹³ Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 9.11.1922, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6.

Breven hade överlämnats till den finländska hjälpkommittén i Petrograd som därefter sände dem till presidentens kansli i Helsingfors.¹⁴ Vid samma tid fick Ståhlberg även motta följande brev från Hackzell:¹⁵

Herr Republikens President.

I enlighet med de instruktioner jag fått av minister Enckell tog jag under ett besök i St Petersburg kontakt med våra tidigare generalguvernörer Gerhard och Böckmann och framförde den finska regeringens inbjudan. Bägge äldringar var djupt rörda av denna från finsk sida dem visade vänlighet och förståelse och bad mig till Er, Herr President och till Finlands Regering framföra deras tacksamhet för detta storsinta erbjudande. Båda meddelade att de med det snaraste skulle acceptera inbjudan, emellertid sade sig geheimerådet Gerhard inte kunna anträda resan under de närmaste veckorna av den orsaken att hans dotter, hos vilken han bor tillsammans med sin hustru, allvarligt insjuknat. Han hoppades att dotterns hälsa snart skulle stabiliseras ty i hennes tillstånd kunde redan förmärkas en förbättring.

Vår handelsdelegations juridiske adjoint tog som sin uppgift att arrangera Herrarna Gerhards och Böckmanns utrikespass och han inledde genast förhandlingar med dem för detta ändamål. Anskaffandet av pass och visum torde ta minst tre veckor i anspråk, och geheimerådet Gerhard antar att han blir klar att resa till dess.

Jag kan inte dölja att fullgörandet av förenämnda uppdrag har gett mig den allra största tillfredsställelse.

Mottag Herr President den allra djupaste försäkran om min högaktning.

A. Hackzell

Moskva, den 10 november 1922.

¹⁴ Ordförande för Finska biståndskommittén i Petrograd A. R. Enckell till Presidentens kansli 11.11.1922, RA, Presidentens kansli, BD 13/258 1922.

¹⁵ Antti Hackzell till Carl Enckell 10.11.1922, RA, Carl Enckells arkiv, brevväxling: kartong 1.

Tasavallan Herra Presidentille.

Ministeri Enckelliltä saamieni ohjeitten mukaisesti asetuin Pietarissa käydessäni yhteyteen entisen kenraalikuvernööriemme Gerhardin ja Böckmannin kanssa ja esitin heille Suomen hallituksen kutsut. Kumpikin vanhus oli syvästi liikutettu tästä Suomen puolelta heille osoitetusta ystävällisyydestä ja ymmärtämyksestä ja pyysivät he minun Teille, Herra Presidentti, ja Suomen Hallitukselle julkittuomaan heidän kiitollisuutensa jalomielisestä tarjouksesta. Kumpikin ilmoitti ensi tilassa tulevansa noudattamaan kutsuja, kumminkin sanoi salaneuvos Gerhard ei voivansa vielä lähiviikkoina lähteä matkalle syystä että hänen tyttärensä, jonka luona hän vaimoineensa asuu, oli vaarallisesti sairastunut. Hän toivoi tyttärensä terveyden vakiintuvan pian sillä hänen tilaassaan oli jo havaittavissa toipumista.

Kauppavaltiuskuntamme lainopillinen avustaja otti toimekseen järjestää Herrojen Gerhardin ja Böckmannin ulkomaanpassit ja ryhtyi hän bevi tässä tarkoituksessa heidän kanssaan neuvotteleihin. Passien ja viisumien hankkimiseen kulunee vähintään kolme viikkoa ja olettaa salaneuvos Gerhardinkin siksi tulevan matkaan valmiiksi.

En voi salata että edellämainitun tehtävän täyttäminen on tuottanut mitä suurinta tyydytystä.

Vastaanottakaa Herra Presidentti syvimmän kunnioituksen vakuutus.

A. Hackzell

Moskovassa, 10 p:nä marraskuuta 1922.

Till brevet har fogats en kopia av Hackzells brev till Republikens President s.d.

Anskaffandet av pass och visa drog ut på tiden. Först den 2 maj 1923 kunde generalkonsulatet i Petrograd meddela att Böckmann fått pass för sig och sin gemål, samt att Gerard fått besked om beviljande av resetillstånd för sig och sin maka. Resedatum fastställdes till 10 maj.¹⁶

Sistnämnda dag på kvällen anlände de två generalguvernörerna med makor till Finland. Först då blev ”det märkliga regeringsbeslutet”, som *Hufvudstadsbladet* uttryckte saken, att bjuda in dem till Finland känt. De mottogs vid Systerbäckes station, på inrikesministeriets vägnar, av referendarierådet Esko Heilimo och fördes efter fem dagar i karantän med särbehandling till Halila sanatorium, där ”förstklassig bostad, avskilt läge med skild betjäning jämte kost från sanatoriet” väntade.¹⁷

Relativt litet är känt om Böckmanns och Gerards fortsatta tillvaro vid Halila. Sanatoriet hade inrättats år 1891 av kejsar Alexander III och försetts med ett nyare annex i början av 1900-talet. Det hade övertagits av finska staten efter inbördeskriget, renoverats år 1921 och var därefter en skådeplats för finländsk principfasthet och snävhet i samband med tillämpningen av Dorpatfreden, vars 30 artikel stadgade om vård av även patienter från Petrograd under en övergångsperiod. Bland patienterna fanns ryska flyktingar vars vård delvis finansierades av finska staten, och i Halila fanns också en asyl (*turvakoti*) för flyktingarna.¹⁸ I vilken mån Böckmann och Gerard kom i kontakt med de övriga ryssarna i Halila undandrar sig bedömning.

Det är dock känt att de mottog besök. Finska staten beredde fr.o.m. den 7 juni 1923 anhöriga till de förra generalguvernörerna möjligheter att vistas i Halila på statsverkets bekostnad, för en tid av högst 10 dagar åt gången.¹⁹ President Ståhlberg besökte dem den 12 september 1923 och mottog två

¹⁶ Generalkonsul Paavo Juho Hynninen till utrikesministeriet i Helsingfors 2.5.1923, Utrikesministeriets arkiv. 24. R. Böckmann, W., Gerard, N.

¹⁷ 'Förra generalguvernörerna Gerard och Böckmann i Finland', *Hufvudstadsbladet* 11.5.1923. Beträffande mottagandet och uppehållet se Utrikesminister Carl Enckells absolut sekreta telegram till legationen i Moskva 27.10.1922, Utrikesministeriets arkiv. 24. R. Böckmann, W., Gerard, N.

¹⁸ K. Sirkä, *Uusikirkko muistelmina ja kuvina* (Karjalohja 1955), s. 517–521. Fredsfördraget stadgade att hälften av sjukplatserna i tio års tid skulle reserveras för invånarna i Petrograd, se Finlands författningssamling 48/1921. Beträffande Halila sanatorium och ryssarna, se t.ex. Inrikesministeriets brevkoncept 11.11.1921, 28.2.1924, 4.12.1924, 20.1.1925, 12.5.1925, RA. Halila asyl nämns sporadiskt, t.ex. 19.2.1923.

¹⁹ Brevkoncept 7.6.1923, RA, Inrikesministeriet.

veckor senare av Gerard ett vackert tack för ministerstatssekreteraren August Langhoffs memoarer m.m.²⁰ I det skedet var general Böckmanns hälsa redan vacklande. Han avled den 9 december 1923, och kort därefter dog också hans maka. De begravdes på finska statens bekostnad.²¹

De några artiga breven från Gerard till Ståhlberg innehåller inte mycket utöver uttrycken för tacksamhet för den omvårdnad som kom dem till del. Det sista brevet är daterat den 5 september 1928, då ännu ett drygt år av Gerards liv återstod. Han dog den 9 december 1929 i Halila.²²

Därmed var ”de förra goda generalguvernörernas”, för att citera Ester Ståhlberg, vistelse i det självständiga Finland till ända.²³ Den framstår inte som särskilt betungande för värdlandet: två åldriga par som tillbringade sina sista år i stillhet i helpension. Att de överhuvudtaget kom till Finland var uppenbarligen sändebudet Hackzells förtjänst; denne tycks ha utgått ifrån att det brev som han riktade till president Ståhlberg skulle vinna gehör. Kom Hackzell kanske ihåg att presidenten femton år tidigare, som senator, kommit i kontakt med Gerard? Bland breven från Gerard i Ståhlbergs arkiv i Riksarkivet finns också ett från 1907.²⁴ Initiativet kom inte från utrikesminister Enckell, som t.ex. via sin bror, ordföranden för den kommitté som i Petrograd bistod finländare, Albert Richard Enckell, nog borde ha varit väl underrättad.

Gesten från den nya republikens sida gentemot sina förra styresmän kan, om man så vill, ses som en utlöpare av de uttryck för uppskattning som både Gerard och Böckmann fick röna då de lämnade Finland 1907 respektive 1908, för att efterträdas av generalguvernör Seyn.²⁵ Denne var, som känt, av en annan ull. Den finländska minnesgodheten hade tagit sig uttryck i besök

²⁰ Hillikka & Olli Vitikka (toim.), *Ester Ståhlbergin kauniit, katkerat vuodet. Presidentin rouvan päiväkirja 1920–25* (Porvoo 1985), s. 212; Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 25.9.1923, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv.

²¹ Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 26.11.1923, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6; 'Förre generalguvernör Böckmanns död', *Hufvudstadsbladet* 28.11.1923; Brevkoncept 16.1.1924, RA, Inrikesministeriet.

²² Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 25.9, 26.11 och 25.12.1923, 21.11.1924, 25.4.1925, 5.9.1928, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6; *Hufvudstadsbladet* 11.12.1923, nekrolog av B. Estlander. Vid begravningen i Nykyrka nedlades bl.a. en krans från medlemmar av Mechelins senat, bland dem K. J. Ståhlberg.

²³ Hillikka & Olli Vitikka (toim.), *Ester Ståhlbergin kauniit*, s. 212.

²⁴ Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 3.6.1907 (ny stil), RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6.

²⁵ Hyllningarna vid Gerards avsked kan studeras i pressmaterial från februari 1908.

hos Gerard i Petrograd från finländares sida även efter 1917, vilket denne väl kom ihåg.²⁶ Beslutet att inbjuda de förra generalguvernörerna till Finland noterades också i utlandet. Sändebudet i Köpenhamn Karl Gustaf Idman, som 1917 verkat vid finska statssekretariatet, rapporterade i maj 1923 att det gjort ett utomordentligt intryck inom diplomatkåren.²⁷

²⁶ Nikolaj Gerard till K. J. Ståhlberg 9.11.1922, RA, K. J. Ståhlbergs arkiv, kartong 6.

²⁷ Rapport från Finlands sändebud i Köpenhamn 15.5.1923, Utrikesministeriets arkiv. 24. R. Böckmann, W., Gerard, N.

GRANSKNINGAR

Den ryska förvaltningen före 1917

Gosudarstvennost Rossii. Slovar – spravotjnik [Rysslands statsmakt. Lexikon – handbok] 1–4 *Gosudarstvennye i tserkovnye utjrezjdenija, soslovnye organy mestnogo samoupravlenija, edinitsy administrativno-territorialnogo, tserkovnogo i vedomstvennogo delenija (konets XV veka–fevral 1917 goda)* [Statliga och kyrkliga ämbetsverk, de enligt stånd sammansatta organen inom den lokala självförvaltningen, den administrativa och territoriella, kyrkliga och förvaltningsmässiga distriktsindelningen (slutet av 1400-talet–februari 1917)], 5:1–2 *Dolzjnosti, tjiny, zvanija, tituly i tserkovnye sany Rossii. Konets XV veka–fevral 1917 goda* [Tjänster, rangvärdigheter, yrken, titlar och kyrkliga värdigheter i Ryssland. Slutet av 1400-talet–februari 1917], 324, 432, 442, 471, 501, 508 s., Nauka, Moskva 1996–2005.

Regeringssättet och förvaltningsapparaten i det ryska imperiet gjorde ett djupt men samtidigt skrämmande intryck på många västerländsk besökare. Enligt markis de Custines karakteristik från 1839 hade i det ryska regeringsättet fältlägrets disciplin ersatt den urbana ordningen och belägringstillståndet blivit det normala tillståndet i samhället.¹ Den ryska centralförvaltningen från Peter den Store fram till den ryska revolutionen 1917 har fått sin klassiska beskrivning i E r i c h A m b u r g e r s framställning från 1966.² I det postsovetiska Ryssland, där man inom förvaltningen bl.a. infört den av Peter den Store skapade rangtabellen (*tjin*) i moderniserad form, gör sig ett ökat intresse gällande för den förrevolutionära epoken. Detta gäller även tidens förvaltning och dess organ. Ett vittnesbörd om detta är den stort anlagda handboken *Gosudarstvennost Rossii*, som presenterar förvaltningens organ i Ryssland från slutet av 1400-talet fram till februarirevolutionen 1917. Verket har sammanställts av Allryska forskningsinstitutet för dokumenthantering och arkivväsen (VNIIDAD) som är en institution tillhörande den federala ryska arkivförvaltningen. Handboken är planerad att omfatta minst sju volymer av vilka sex redan har utkommit.

¹ "Le gouvernement russe, c'est la discipline du camp substituée à la ordre de la cité, c'est l'état de siège devenu l'état normal de la société." Marquis de Custine, *La Russie en 1839*, vol. I (5e édition, Bruxelles 1844), s. 186.

² E r i c h A m b u r g e r, *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917*. Studien zur Geschichte Osteuropas 10 (Leiden 1966).

Verket är uppdelat i tre avdelningar, av vilka den första som omfattar fyra volymer redovisar i alfabetisk ordning såväl civila och militära som kyrkliga förvaltningsstrukturer både inom centralförvaltningen och inom regional- och lokalförvaltningen. Tillkomsten av förvaltningsorganen, den organisatoriska strukturen med uppgifter om personalens sammansättning och kompetensområdet och subordinationsförhållandena liksom förändringarna i dessa avseenden blir redovisade i mycket informativa artiklar. Fundationshandlingarna och senare ukaser, som innebar förändringar i det beskrivna verkets kompetens och organisation, liksom viktigare instruktioner uppräknas. Artiklarna avslutas med ofta mycket fylliga käll- och litteraturförteckningar, där förutom litteraturhänvisningar de viktigare ukaserna med angivande av nummer i den tryckta kronologiska lagsamlingen uppräknas.

För de viktigaste ämbetsverken är artiklarna mycket utförliga. Senaten samt dess departement, kontor och expeditioner behandlas under särskilda uppslagsord på ca 20 sidor, Heliga synoden på ett tiotal sidor och finska senaten på ca två och en halv sida. Framställningen är trots detta mycket komprimerad. De utländska förebilderna för ämbetsverken behandlas däremot inte. Verket har ambitionen att även beakta förvaltningen i randområdena, där det i varierande utsträckning existerade förvaltningsorganisationer som avvek från dem i centrala Ryssland. Randområdena liksom kyrkliga ämbeten och även kortvarigare militära förvaltningsstrukturer ser dock ut att ha medtagits i någon mån selektivt. För storfurstendömet Finlands vidkommande har senaten och Kommittén för finska ärenden fått egna artiklar, däremot inte statsekretariatet och inte heller passexpeditionen. För Gamla Finland har Granskningskommissionen för Finländska guvernementet tagits med. I fråga om de militära strukturerna ser åtminstone de inspektionsdistrikt som inrättades 1797 och avvecklades fr.o.m. 1806 ut att saknas. Karakteristiskt för den ryska förvaltningen fr.o.m. 1700-talet var anförtröendet av ofta långvariga förvaltningsuppgifter åt organ som till sin organisationsform var kommittéer, och kommittéförvaltningen blir väl redovisad genom presentation på drygt 120 sidor av närmare halvtannat hundra mera betydande kommittéer och kommissioner samt av ett drygt tiotal kollektiva artiklar om ett flertal kommissioner och kommittéer, av vilka en del ingick i regional- och lokalförvaltningen.

Den andra avdelningen består av volymerna 5:1–2 och redovisar tjänstebeteckningar, titlar, rangvärdigheter m.m. I denna avdelning presenteras flera sådana administrativa enheter som sköttes av en enda tjänsteman i sitt distrikt. Om man inte finner en viss lokal organisationsenhet i den första avdelningen, kan man hitta den i den andra. Inrättandet av befattningar samt avskaffandet av dem blir omsorgsfullt presenterat liksom även de för den ryska umgängeskutyemen så karakteristiska tilltalsord som bestämdes av den tilltalades rang (*tjin*). Också de kyrkliga tilltalsorden blir redovisade i samband med de kyrkliga värdigheterna. Artiklarna i denna avdelning liksom även i den första avdelningen ger anmärkningsvärt stort utrymme åt presen-

tationen av ledande tjänstemän. Sålunda uppräknas under uppslagsorden kansler, generalprokurator, överprokurator i Heliga synoden alla innehavare av dessa befattningar med angivande av åren i dessa tjänster. Även alla generalfältmarskalkar, både verkliga och titulära, uppräknas med angivande av när denna rang erhöles. För flera kommittéer och kommissioner uppräknas alla medlemmar.

En tredje avdelning i verket kommer att bestå av presentationer av olika typer av administrativ dokumentation samt av legislativa handlingar liksom även av både publika och enskilda rättsliga handlingar. Volymen eller volymerna med denna avdelning har inte ännu utkommit.

Man kan förmoda att det är närmast i artiklarna om randområdenas administrativa strukturer som verket innehåller svagheter. Ett exempel på detta är artikeln om Kommittén för finska ärenden. Tillsättandet av detta nya organ i november 1811 presenteras blott som en omstrukturering av Kommissionen för finska ärenden från 1809; den ryska benämningen för båda organen är dock densamma. Sådana svagheter hänger åtminstone delvis samman med att utländsk forskning att döma av litteraturförteckningarna knappast alls har nyttjats. Sålunda saknas hänvisningar till *Claes Petersons* grundläggande arbete om de svenska förebilderna till Peter den Stores central-, regional- och lokalförvaltningsreformer.³

Den alfabetiska uppställningen av artiklarna är en styrka men i viss mån även en svaghet i verket. Den valda uppställningen möjliggör en klar avgränsning av de olika organen från varandra och konsekvens i presentationerna. Läsaren får dock inte någon helhetsuppfattning om den administrativa helhetsstrukturen enbart med hjälp av verket. Men om man använder det jämsides med *Amburgers* ovannämnda arbete, som ger en helhetsuppfattning om förvaltningen, samt *N. P. Erosjkins* lärobok,⁴ som överskådligt men samtidigt nyanserat presenterar den förvaltningshistoriska utvecklingen, utgör verket en guldgruva för den som vill få klarhet i de administrativa strukturerna och de enskilda organen och deras olika uppgifter från slutet av medeltiden fram till revolutionsåret 1917.

Eljas Orrman

³ *Claes Peterson, Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1, Rättshistoriskt bibliotek 29 (Stockholm 1979).

⁴ *N. P. Erosjkin, Istorija gosudarstvennych tjrezjdenij dorevoljutsionnoj Rossii* (flera upplagor).

Besvärlig manlighet bland bönder och borgare

Andreas Marklund, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, 327 s., ill., Boréa, Umeå 2004. David Tjeder, *The Power of Character: Middle Class Masculinities, 1800–1900*, 318 s., ill., Department of History, Stockholm University, Stockholm 2003.

Det hävdas ofta inom forskningen om män och manligheter att männen varit det ”osynliga könet” i historien. Eftersom mannen varit normen för det allmänt mänskliga har män inte betraktats som *män*, som könsvarer, och manlighet har inte problematiserats. Två svenska genushistoriska studier från de senaste åren visar emellertid att män och deras manligheter visst diskuterades och kritiserades i stor utsträckning redan under 1800-talet. Det som *inte* ifrågasattes var den manliga dominansen: att män var överordnade kvinnor och att vissa män var överordnade andra män i kraft av sin överlägsna manlighet.

Andreas Marklunds *I hans hus* och David Tjeders *The Power of Character* beskriver båda konstruktionen av ideologier som legitimerade ”riktiga mäns” makt, det vill säga vuxna äkta män som var förhållandevis ekonomiskt oberoende, bestämde över sitt eget hushåll och utövade ett samhällligt inflytande i sin egen sociala miljö. Marklund har på basis av Uppsala domkapitels protokoll analyserat äktenskapsmål från decennierna kring sekelskiftet 1800 och beskriver dels de kyrkliga myndigheternas äktenskapsideologi, dels det uppländska bondesamhällets genusordning. Tjeder har för hela 1800-talets del undersökt rådgivande handböcker för unga män ur borgerskapet samt självbiografier skrivna av borgerliga män, och beskriver framförallt den framväxande medelklassens manlighetsideal. Fastän Tjeders och Marklunds undersökningsperiod delvis sammanfaller rör de sig alltså empiriskt på rätt olika arenor och kompletterar varandra utmärkt ur den genushistoriskt intresserade läsarens synvinkel. Båda böckerna utgör viktiga och berikande tillskott i den än så länge rätt glesvuxna nordiska manshistoriska forskningen men pekar också på att det fortfarande finns behov av mera teoriebatt kring de två grundläggande begreppen i denna forskningstradition: ’manlighet’ och ’makt’.

Den fråga Andreas Marklund ställer till sitt arkivmaterial från domkapitlet i Uppsala är hur manligheten definierades i förhållande till föreställningar om det goda äktenskapet från 1770-talet till 1830-talet. Som svar hittar han inget enhetligt manlighetsideal utan en klunga begrepp som användes i varierande och föränderliga betydelse av sockenprästerna och medlemmarna i domkapitlet å ena sidan och män och kvinnor av olika stånd i bondesamhället å andra sidan. Marklund beskriver den kommunikation som förevisats i domkapitlets protokoll som en ”förvrängd dialog” mellan de kyrkliga myndigheternas tolkningar av folkets beteende och folkets föreställningar

om myndigheternas förväntningar. Prästerskapet försökte disciplinera och fostra församlingsmedlemmarna till den äktenskapsideologi överheten vid en viss tidpunkt förespråkade medan de inkallade äkta makarna i sin tur använde olika språkliga strategier för att försöka påverka den kyrkliga rätten till sin egen fördel. De fyra begreppen *huset*, *hushållet*, *sängen* och *hälsalsjukdom* stiger enligt Marklund fram som de mest centrala i de här dialogerna som fördes kring äktenskapliga problem såsom hustrumisshandel, dryckenskap, misshushållning, osämja och skilsmässa. De genomsyras alla av föreställningar om mannen som äktenskapets dominerande och drivande part men samtidigt även ofta som en hotfull och destruktiv gestalt som måste kontrolleras och disciplineras av kyrkliga och världsliga myndigheter samt vårdas och blidkas av sin hustru.

Föreställningen om *huset* som en manlig regim, husbondens egen lilla förläning inom kungariket inom vilken han skulle hålla sina underlydande i herrans tukt och förmaning, gick tillbaka på gammallutherska föreställningar. Myndigheterna såg enligt Marklund huset som grundstenen för den ekonomiska och moraliska samhällsordningen och husbonden som husets centralgestalt. Detta innebar bland annat att sådant våld inom äktenskapet som ansågs främja ordningen och sammanhållningen inom "hans hus" godkändes av prästerskapet. Det var först när husbondens våldsamhet hotade splittra hushållet och förstöra dess ekonomiska underlag som myndigheterna reagerade fördömande. I nära anslutning till idén om huset fungerade *hushållet* som en central mätare på vem som var en god och vem en dålig maka eller make. Både mannens och kvinnans förmåga och skicklighet i att sköta sin del av hushållet, det vill säga familjens ekonomiska bärgning, var å ena sidan centrala kriterier för idealisk manlighet respektive kvinnlighet och å andra sidan kritiska redskap mot hårda eller lata makar. Såväl myndigheter som allmoge tillskrev dock mannen en ledande funktion och ett överordnat ansvar för familjens utkomst.

Marklund beskriver en intressant förändring i materialet under de första decennierna av 1800-talet när en ny äktenskapsideologi influerad av den tyska romantiken blir märkbar hos prästerskapet. Från den äldre föreställningen om det manliga huset sker en förskjutning mot idéer om könen som varandra motsatta och kompletterande poler, där framför allt hustrun förknippas med huset och hushållet. Begreppet *huslig* dyker upp, med starka kvinnliga konnotationer, och den tillgivna hustrun börjar framställas som den som både skall skapa trevnad för sin make och ansvara för både den fysiska och moraliska ordningen inom hemmets fyra väggar. Samtidigt skärps inställningen till de äkta männens våldsamhet och dryckenskap såsom entydigt destruktiva för denna husliga trevnad och det goda äktenskapet.

I mån av möjlighet försöker Marklund särskilja prästerskapets uppfattningar och mentaliteterna bland "vanligt folk" i bondesamhället. Samtidigt anstränger han sig också att väva in de uppländska äktenskapsmålen i större sammanhang. Prästerskapets strävan att tillrättavisa och uppfostra försam-

lingsborna till ett gott äktenskapligt samliv ställs i samband med upplysningsidealerna och epokens tilltagande statliga intresse för landets demografi och ekonomi. Ett intressant men inte helt övertygande tankeexperiment utgör Marklunds försök att knyta an 1830-talets något mindre auktoritära husbondeideal till nya politiska ideal i samband med Sveriges övergång från det gustavianska enväldet till konstitutionell monarki i början av 1800-talet. Betydligt mer övertygande är däremot de avsnitt där Marklund som en förklaringsfaktor till förändringar i lokala genusattityder drar in de besuttna böndernas lösgörelse från allmogens grå massa till ett slags lokal elit som på olika sätt ville markera sin ekonomiska och moraliska överlägsenhet i förhållande till de obesuttna. Därför överraskar det något att Marklund inte i större utsträckning problematiserar prästerskapet som en grupp sociala aktörer med egna gruppintressen i det här sammanhanget. Han pekar på men förbigår sedan i praktiken även den brännande frågan huruvida protokollen ordagrant återger uttalanden av åtalade, kändanden och vittnen eller om deras utsagor omformulerats av sekreteraren med hjälp av prästerskapets begreppsapparat.

I hans hus baserar sig uppenbarligen på Marklunds engelskspråkiga doktorsavhandling men är till formen populariserad. Teori och metod berörs med mycket lätt hand i ett kort inledningskapitel och även resten av texten flyter lätt på ren svenska fri från all snårig fackjargong. David Tjeder doktorsavhandling *The Power of Character* är likaså stilistiskt mycket välskrivnen och lättläst men innehåller mera genusteoretisk diskussion. Tjeder tar uttryckligen sin utgångspunkt i en kritisk dialog med teoribildningen inom den nordiska och anglosaxiska genushistoriska forskningen om män och manligheter så som den definierades under 1990-talet av historiker som George L. Mosse, Michael Kimmel, Anthony E. Rotundo, John Tosh och Claes Ekenstam. Tjeder läser sitt källmaterial i ljuset av tre teman inom den tidigare forskningen: idén om att manligheten varit en outtalad norm som inte diskuterats eller kritiserats, idén om att manlighet definieras *homosocialt*, det vill säga i konkurrens med och i förhållande till andra män mer än i förhållande till kvinnor, samt George L. Mosses idé om att negativa stereotypa bilder av judar, homosexuella, vagabonder etc. var *motbilder* som genom kontrastverkan skulle tydliggöra och stärka medelklassens manlighetsideal.

Det omfattande källmaterial Tjeder studerat består av cirka 250 rådgivande handböcker för unga män kompletterade med ca 80 självbiografier skrivna av män ur borgarklassen från slutet av 1700-talet till början av 1900-talet. Även i detta material kan han konstatera att män till absolut största delen hävdade, jämförde och definierade sin manlighet i förhållande till andra män. Tesen om manlighetens homosociala karaktär bekräftas alltså, fastän med vissa nyanseringar. I början av 1800-talet var ett dominerande borgerligt mansideal den *nyttige medborgaren* som definierades i motsats till den egoistiske profitdrivne affärsmannen. Den eleganta *mannen av värld* utgjorde ett slags medelklassens imitation av aristokratisk förfining, men definierades i motsats

till den effeminerade sprätten. Under andra halvan av 1800-talet slår *the self-made man* igenom som medelklassideal; profitmaximering blir legitimt och den framgångsrike mannen definierar sig i motsats till lata dagdrivare och rumlare. Endast det kluster av ideal och motbilder som kretsade kring bilden av mannen som *förföraren* eller *don Juan* hade en klart heterosocial karaktär, men var också den mest motsägelsefulla mansbilden: många författare idealiserade den virile mannens sexuella erövringar, men mot slutet av seklet hördes en allt starkare kör av röster som fördömde dubbelmoralen och män som utnyttjade kvinnors svaghet.

De motbilder till idealisk manlighet Tjeder hittar i sitt material är av många slag men genomgående av en alldeles annan typ än de rotlösa *outsiders* George L. Mosse beskrivit. Moralister och memoarförfattare målade upp varnande exempel på män ur sin egen krets, vilka till sina utgångspunkter egentligen inte skiljde sig från dem själva, som dukat under för frestelser och laster i sin ungdom. Tre nyckelbegrepp går nämligen igen i rådgivningsböckernas budskap genom hela 1800-talet: *passioner*, *ungdom* och *karaktär*. I ungdomen var passionerna – t.ex. dragningen till alkohol, hasardspel och lösa sexuella förbindelser – särskilt starka och den unge mannen kunde övervinna dem enbart genom att utveckla och härda sin karaktär. Framgång eller vanära – var den unge mannens väg slutade berodde bara på honom själv, på hans individuella egenskaper. Självbiografierna satte en något annan accent genom att ofta hävda att den unge mannen måste ”rasa ut” – alltså hänge sig åt till exempel sprit och festande under studietiden – för att senare kunna stadga sig. Men också de underströk att detta inte fick ske okontrollerat och att män som ”föll” var svaga män som inte kunnat behärska sina passioner. Manlighetens motbild kunde alltså även vara inbyggd i själva idealet, innebära en måttlös överdrift av idealet, som när mannen av värld förföll till effeminerat snobberi eller den glade studenten blev alkoholiserad.

De här böckerna skrevs av medelålders eller äldre män ur borgerskapet och enligt Tjeders analys var deras funktion dels att legitimera författarnas egen maktposition i tidens genussystem, dels att instruera unga män i hur de skulle gå till väga för att själva bli män med makt. Att männen var överordnade kvinnorna i de bildade kretsar böckerna riktade sig till var så självklart att det knappt behövde nämnas; däremot var det en viktig fråga vad som legitimerade vissa mäns makt över andra män. Det enorma utbudet av rådgivningslitteratur som instruerade ynglingar i ”äkta” manlighet visar enligt Tjeder att manlighet under denna epok alls inte var någon outtalad självklarhet utan uppfattades som något mycket problematiskt. I en viss mening bekräftar Tjeder emellertid ändå tesen om den manliga normen, för som han påpekar var det aldrig målet, normen eller idealet för borgerlig manlighet som de här böckerna problematiserade utan *hur* den unge mannen skulle ta sig fram dit och vilka faror (motbildernas manlighet) som lurade längs vägen. Idealet var den gifte borgerlige mannen, ekonomiskt framgångsrik och oberoende, som levde ett liv i måttlighet med kontroll över sina lidelser och vars överordning

i förhållande till kvinnor och andra män ansågs vara baserad på hans överlägsna karaktär, inte på våld eller på en vilja att dominera.

Både *I hans hus* och *The Power of Character* beskriver alltså hur föreställningar om en idealisk manlighet gick hand i hand med den ideologiska självinsceneringen inom vissa grupper av män som kontrollerade ekonomiska resurser. Samtidigt får manshistoriens bärande tema här mera empiriskt kött på benen, nämligen belägg för hur historiska manligheter alltid varit mångskiftande, föränderliga och fyllda av motsägelser. Ett intressant gemensamt drag hos Marklund och Tjeder är emellertid att fastän de båda skriver från ett perspektiv som mycket uttalat ställer manlighet och makt i centrum undviker de båda att närmare definiera och teoretiskt analysera just dessa två begrepp: 'manlighet' och 'makt'. Fastän de båda skriver med stor analytisk skärpa och teoretisk medvetenhet lämnas läsaren av både Marklund och Tjeder väsentligen ensam att försöka gestalta vilken förståelse av dessa begrepp som styr vilka aspekter i de omfattande källmaterialen som behandlas, vad som knyter an ett visst ideal eller ett visst sakförhållande till just *manlighet* eller vilken egenskap hos en social eller diskursiv relation som gör den till just en *maktrelation*.

Särskilt när Tjeder skriver om makt verkar han ofta snarare syfta på vad Umeåhistorikern J o n a s L i l i e q u i s t mera exakt kallat *social prestige*, ett personligt anseende som inte är det samma som makt men som är intimt förknippat med maktens förutsättningar. Eftersom både Marklund och Tjeder arbetar med material som innehåller både ideologisk diskurs och självbiografiska utsagor, med vissa ambitioner att tränga bortom den ideologiska retoriken till individuella uppfattningar och erfarenheter, hade det sannolikt varit fruktbart att göra åtskillnad mellan makt som strukturell makt (a har makt över b och bestämmer vad han får göra) och diskursiv makt (a berättar för b vem b är, ger b ord att beskriva sig själv). Den här frågan om hur makt och ideologi egentligen fungerar hänger samman med den högst väsentliga frågan om hur de ideal och självporträtteringar Marklund och Tjeder analyserar förhöll sig till konkreta sociala relationer och till genusordningen i sin helhet. Det samma gäller för övrigt hela frågan om vad vi egentligen avser med begreppet 'manlighet'. Jag tror emellertid att vi i framtiden kan vänta oss spännande texter om även de här aspekterna av den besvärliga manligheten inte minst av just Marklund och Tjeder, två ännu unga men redan imponerande skickliga genushistoriker.

Anders Ahlbäck

För lantbrukets befrämjande i 150 år

Kim Björklund, *Nylands Svenska Lantbrukssällskap 1856–2006. För, genom och med folket*, 455 s., ill., Nylands Svenska Lantbrukssällskap, Helsingfors 2005.

Med anledning av att det gått 150 år sedan Nylands Svenska Lantbrukssällskap grundades år 1856 har sällskapet förärats med en gedigen och välskriven historik. Författaren, fil.mag. Kim Björklund, har med bistånd av en historikkommitté sammanställt en agrarhistorisk tungviktare. Björklund inleder med en förhållandevis omfattande presentation av den idéhistoriska kontext inom vilken Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap (som sällskapet ursprungligen hette) kom till och verkade. Han guidar i njutbar stil sina läsare genom de grundläggande fysiokratiska, upplysningsfilosofiska och utilitaristiska tankegångarna innan han kommer in på sällskapets tidiga historia och verksamhet. Att vidga perspektivet genom att placera in undersökningsföremålet, jubilaren, i ett idéhistoriskt sammanhang ger framställningen klart mervärde.

Professor J. V. Snellman, friherre J. R. Munck och apotekare C. E. Carger var några av de centrala aktörerna vid sällskapets tillkomst. Sällskapets grundande knyts starkt till det missnöje ett tjugotal helsingforsare och nylänningar hyste för den verksamhet som Finska Hushållningssällskapet bedrev under dess sekreterare Lars Arnells sista år vid rodret. Den så kallade Helsingforsgruppens missnöje med hur Finska Hushållningssällskapet skötte sin uppgift och sina finanser lyfts fram som ”en direkt orsak till grundandet av Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap” (s. 22). I Björklunds tolkning är nyckelorden kris och missnöje. Jag frågar mig vilken vikt de finansiella oegentligheterna i Åbo och koncentrationen av Hushållningssällskapets verksamhet till de stora gårdarna i sydvästra Finland skall ges i den process som ledde till att skaran av hushållnings- och lantbrukssällskap kom att utökas med ett år 1856? Är det inte också möjligt att se grundandet av Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap som ett naturligt led i en decentraliseringsprocess som ökningen av det agrara reformarbetet och tillväxten inom rådgivningssektorn föranledde? När arbetsuppgifterna och verksamhetsgrenarna mångdubblades måste arbetet delas på flera aktörer för att vara praktiskt genomförbart.

Finska Hushållningssällskapet hade tillkommit redan 1797 som ett hushållningssällskap för hela Finland och på länsnivå hade Uleåborgs län fått ett hushållningssällskap år 1828 och Viborgs län ett lantbrukssällskap år 1847. Finska Hushållningssällskapets geografiska verksamhetsområde krympte således i takt med att behovet av undervisning, rådgivning och information ökade i alla delar av landet. De nya sällskapen varken ersatte eller tävlade med Finska Hushållningssällskapet, snarare kompletterade de modersällskapets verksamhet. Den bakomliggande tanken var att lantbrukets reformer

skulle nå ut till alla. Det var självklart att en decentraliserings- eller delegeringsprocess ägde rum. Det är i grunden samma process som senare ledde till att lantmannagillan bildades på lokalnivå. Frågan är om man inte lika gärna som att tala om kris och missnöje redan 1856 kan tala om en ”praktisk decentralisering av lantbrukets befrämjande” för att använda Björklunds egen formulering (s. 134).

Sällskapetets historia behandlas i tre femtioårsblock. Den första perioden sträcker sig från grundandet år 1856 fram till stadgebråket och det nästan fullständiga direktionsbytet kring 1907. Mellanperioden omfattar sällskapets kraftigt expansiva fas fram till mitten av 1950-talet. De stora struktur- och omvandlingarna i lantbruket genomgått de senaste femtio åren fram till våra dagar behandlas slutligen i det tredje avsnittet. Sällskapetets fyra viktigaste verksamhetsformer under det första halvsekleet var att inrätta och administrera lantbruksskolor, att arrangera lantbruksmöten och utställningar, att tillhandahålla kringresande instruktörer och att sprida information om hur lantbruket kunde förbättras.

Undervisningen inom lantbruket och alla dess binärningar gavs högsta prioritet. Sällskapet initierade, upprätthöll och understödde en lång rad utbildningar inom lantbruket, mejerinäringen, trädgårdsskötseln och hemslöjden. Sällskapetets engagemang i de olika skolorna var starkast inom lantbruksutbildningen och jordbruksskolan på Söderkulla i Sibbo var sällskapetets flaggskepp. Det var framför allt mångfalden och den regionala spridningen av skolorna ute i bygderna som garanterade att utbildningen och undervisningen kunde nå ut till så många som möjligt.

Sällskapet var aktivt med i arrangerandet av lantbruksmöten och lantbruksutställningar. Till en början stod ofta diskussion av aktuella lantbruksfrågor på programmet. Ganska snart föll diskussionerna emellertid bort och utställningarna med mejeriprodukter, rotfrukter, djur och frön tog över. De arbetande utställningarna där man förevisade arbetsmoment eller nya redskap tjänade som goda undervisningssituationer för utställningsbesökarna. Att erbjuda besökarna tillfälle att se med egna ögon och därigenom övertyga dem om de nya metodernas eller redskapens förträfflighet ingick som en central beståndsdel i utställningsverksamheten. Speciellt aktivt engagerade sig sällskapet i nötkreatursutställningarna av vilka man anordnade inte färre än 163 stycken under de första femtio åren. Läger man därtill 39 sommarmöten, 25 hästutställningar, sju fröutställningar, tre rotfruktsutställningar, två trädgårdsutställningar och ett slöjdmöte inser man snabbt hur central mötes- och utställningsverksamheten var för sällskapet.

Sällskapet avlönade kringresande instruktörer i bl.a. mejerihantering, kreaturskötsel, linberedning och plogning. Av speciellt intresse är det att notera hur de kvinnliga kringresande dejorna efterhand byttes ut mot manliga mejerikonstuler i takt med att mejerinäringens betydelse ökade från och med 1870- och 1880-talen. En de ja som enbart genomgått vanlig mejeri-

skola kunde inte längre fylla det ökade rådgivningsbehovet. Nu behövdes det en manlig teoretiskt och praktiskt utbildad konsulent.¹ Sällskapet satsade stort även på premieringsverksamheten och på spridningen av redskap och information. En viktig kanal för det sistnämnda blev den flora av lantbruks-tidskrifter det finska 1800-talet kan uppvisa. De flesta av tidskrifterna var mycket kortlivade och efter ett misslyckat försök med en egen lantbrukstidskrift nöjde sig sällskapet med att lämna ekonomiska och skriftiga bidrag till andra tidningar och tidskrifter.

Kim Björklund lotsar läsaren genom sällskapets femtio första verksamhetsår med säker hand. Det stora antalet faktauppgifter om personer, platser, verksamhetsformer och föreningar vävs in i en lättläst och väldisponerad text. En i huvudsak redovisande framställning kombineras med mera analytiska avsnitt och kontextualiseringar. Betydligt svårare blir det att bemästra anhopningen av faktauppgifter i det följande avsnittet. Sällskapets verksamhet växte ut i alla riktningar. Bland annat gick sällskapet aktivt in för att rekrytera nya medlemmar. Rekryteringskampanjen bar frukt. Antalet medlemmar var nästan tio gånger större år 1938 (4 337) än vid periodens början år 1907 (448). Sällskapets samarbete och samverkan med andra lantbruksorganisationer, bl.a. producentförbund, lantmannagillen, tjurföreningar och kontrollföreningar, utreds i detalj. Sällskapet fortsatte sin rådgivnings- och premieringsverksamhet och också inom denna sektor var tillväxten kraftig. Sällskapets satsning på kurser, exkursioner och föredrag var massiv. Målet var att nå de breda lagren och att få med alla – i anda och gärning. Statistiken talar sitt tydliga språk. År 1938 hölls 357 föredrag i lantbruksrelaterade ämnen inom sällskapets område. Femtioett av dem hölls i Kyrkslätt och inte färre än 2 540 kyrkslättbor slöt upp. Siffrorna för de tjugo andra kommunerna bekräftar trenden. Sällskapets föredrag var populära tillställningar i vilka nylänningarna aktivt tog del.

Under den andra femtioårsperioden infaller många händelser som hårt prövade både landets befolkning i allmänhet och de nyländska lantbrukarna i synnerhet. Inbördeskriget, livsmedelsbristen och den ekonomiska depressionen med exekutiva auktioner av lantgårdar i kölvattnet tärde på befolkningen. I Nyland hamnade 471 gårdar under klubban åren 1931–1936. Efter kriget följde en arbetsdryg tid för sällskapets anställda. Sällskapet deltog aktivt i evakuerings-, kolonisations- och återuppbyggnadsarbetena. Bland annat inrättades en särskild snabbkolonisationsbyrå vid lantbrukssällskapet. Porkalaområdets återuppbyggnad blev ett storprojekt för sällskapet i och med att huvudparten av planeringsarbetet föll på dess lott. Vid återuppbyggnadsbyrån anställdes åtta personer på deltid och tretton på heltid vilket vittnar om storleksklassen på projektet. De extraordinära uppgifterna tärde

¹ Jfr Lena Sommestad, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess* (Lund 1992).

naturligtvis på sällskapets personresurser och kunde inte undgå att inverka på den ordinära verksamheten. Även om kurs-, mötes- och föredragsverksamheten i praktiken låg helt nere, fortsatte instruktörerna och konsulenterna med sin verksamhet även under krigsåren. Så småningom kunde man trots allt återgå till normal dagordning och nu var det bl.a. markkarteringen, försöksverksamheten, växtskyddet och ogräsbekämpningen som gavs stor uppmärksamhet.

Ställvis får man som läsare en känsla av att framställningen i det andra huvudavsnittet (ca 1907–1956) vunnit på en något lägre detaljeringsnivå. I och med att sällskapets verksamhet är omfattande och framförallt förgrenad blir det nästan övermäktigt att gå igenom alla verksamhetsgrenar med samma höga detaljeringsnivå utan att textens läslighet blir lidande. Speciellt genomgången av hur mjölkproduktionen mätt i mjölk (kg), fett (kg) och fett (%) i de olika kontrollföreningarna i Nyland har varierat under olika år, i olika besättningar och för vissa enskilda kor känns för grundlig. Björklunds framställning är trots detta njutbar och kapitelsammanfattningarna lyfter ånyo texten till en lämplig generaliseringsnivå. Vikten av goda sammanfattningar exemplifieras med all tydlighet i denna historik.

Den stora strukturomvandlingen inom det finska lantbruket tog fart under 1950-talet. Den tekniska utvecklingen, rationaliseringssträvandena och den stegvis framåtskridande avfolkningen av landsbygden ställde nya krav på sällskapet och dess medlemmar. Utvecklingen mot allt färre gårdar med allt större arealer har naturligtvis i mycket hög grad präglat sällskapets efterkrigstida verksamhet. De flesta kurvorna pekar neråt (sjunkande medlemsantal och minskade statsanslag), men sällskapet lever i och formas av sin tid. Det sjunkande medlemsantalet är i sig inte ett tecken på att intresset för eller betydelsen av sällskapets verksamhet skulle ha minskat. Det finns helt enkelt inte längre lika många potentiella medlemmar i och med att antalet lantbrukare minskat så drastiskt. Ser man till situationen omkring år 1950 kan man konstatera att antalet personliga medlemmar sjunkit med ca 75 procent till dagens situation, en siffra som säger rätt mycket om vad som är och har varit på gång inom lantbruket det senaste halvsekle.

Sällskapets rådgivningsverksamhet kom i stor utsträckning att inrikta sig på lantbruksekonomi från och med 1960-talet. Man gjorde upp driftsekonomiska planer, lönsamhetsberäkningar och planerade ekonomiska helhetslösningar för lantbruken. Man var inte heller sen med att ta den modernaste tekniken till hjälp i rådgivningsverksamheten. Programmerbara fickräknare, bärbara terminaler och datorer bisprang sällskapets rådgivare i deras arbete redan på 1970- och 1980-talen. En annan stor satsning under de senaste 25 åren har varit växtförädlingen. Försöksverksamheten utvecklades i samarbete med bl.a. Kemira, Raisio-koncernen och Partek Nordkalk samt med försöksgårdarna Västankvarn och Stor-Sarvlaks. Finlands medlemskap i EU ställde inte bara nya krav på lantbrukarna. Nylands Svenska Lantbrukssällskapets verksamhet har också präglats av EU-medlemskapet. Lantbrukarnas

behov av EU-rådgivning och hjälp med att anpassa sina lantbruk till unionens lantbruks- och miljöpolitik har varit stort. Här har sällskapet insats varit betydande.

Historikens tredje och sista femtioårsperiod torde erbjuda intressant läsning för alla dem som varit med i eller på annat sätt följt verksamheten de senaste årtiondena. Björklund gör även en hyfsad historisk analys av skeendena de senaste åren. Uppgifter försvåras naturligtvis ju närmar man kommer nutid. Av de tre femtioårsperioder boken behandlar är den första och den sista de mest lyckade. Mellanperioden är något mera svårforcerad på grund av den detaljeringsnivå texten ligger på. Ambitionsnivån är genomgående hög.

Ett speciellt omnämnande förtjänar bokens djupblåa skyddsomslag. Också i övrigt är Nylands Svenska Lantbrukssälls kaps historik en vacker bok med väl valda bilder och informativa faktarutor. Faktarutorna lättar upp läsningen och erbjuder ett välkommet avbrott i den ställvis rätt fakta-späckade framställningen. De i längden smått tråkiga, men obligatoriska, porträttbilderna av sällskapet s ledande gestalter varvas med fotografier och illustrationer bland annat från utflykter, utställningar och programblad. Nylands Svenska Lantbrukssällskap har begåvats med en 150-årshistorik det kan vara stolt över.

Maren Jonasson

Den svenska arbetarrörelsen och de ryska revolutionärerna

Alexander Kan, *Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920*, 552 s., Carlsson Bokförlag, Stockholm 2005.

Emeritusprofessorn vid Uppsala universitet Alexander Kan har under sina pensionsår fortsatt sina undersökningar om kontakterna mellan den svenska och ryska arbetarrörelsen före och efter ryska revolutionen. Forskningsresultaten har nu sammanställts i en bok, *Hemmabolsjevikerna*, som påvisar att Stockholm ur de ryska revolutionärernas synvinkel var den viktigaste västliga staden och påstår att det socialdemokratiska vänsterpartiet (SSV), som år 1917 utträdde ur det socialdemokratiska arbetarpartiet (SAP), var den ryska revolutionens viktigaste talesman i väst omedelbart efter omvälvningarna i Ryssland.

Som bevis för sitt påstående framlägger Kan drygt femhundra sidor på vilka han förtjänstfullt presenterar och analyserar den svenska arbetarrörel-

sens förbindelser med de ryska revolutionärerna och den ryska revolutionen åren 1914–1920. Huvudpositionen intas av Sveriges socialdemokratiska vänster, eller därav närmast de som hade kontakter till ryssarna. Deras verksamhet ryssarna till fromma i Stockholm, deras resor till Ryssland samt deras tidnings skrivelser och ekonomiska förbindelser med ryssarna är föremål för Kans grundliga utredning. Fram till år 1918 jämföras den socialdemokratiska vänstern på ett intressant sätt med SAP:s ledare Hjalmar Branting.

De olika grupperingarna inom den svenska arbetarrörelsen hade sina egna favoriter bland de ryska revolutionärerna, men i fråga om den praktiska inställningen förekom inte några större skillnader före oktoberrevolutionen. Även om Hjalmar Branting ideellt stod närmare mensjevikerna än bolsjevikererna, bistod han i praktiken mera de sistnämnda, ty dessa kunde inte verka lika öppet i Ryssland som mensjevikerna. Brantings negativa inställning kom till synes först i det skede då mensjevikernas och övriga vänstergruppers verksamhet började begränsas efter revolutionen i oktober. Den bekräftades av den mellan Ryssland och Tyskland ingångna separatfreden – Branting hade förbundit sig vid kravet på en allmän fredsuppgörelse. Kan önskar också i högre grad än den tidigare forskningen betona att Branting under sommaren och hösten 1918 stödde ententens militära intervention i Ryssland. Ställningstagandet ledde uppenbarligen till att Brantings namn – visserligen med petit stil – i bolsjevikernas propaganda fick symbolisera ”socialismens förrädare” och ”socialchauvinismens företrädare”.

Den geografiska närheten och de goda kontakterna till de ryska revolutionärerna bidrog till att den svenska arbetarrörelsens män som de första hann bekanta sig med det postrevolutionära Ryssland. Hjalmar Branting reste strax efter marsrevolutionen till S:t Petersburg och den socialdemokratiska vänsterns ledande män besökte landet otaliga gånger efter att bolsjevikererna tog makten. Resorna och de tidningsartiklar som skrevs om dem utgjorde inte samma slags propaganda om det socialistiska landets salighet som de studieresor vilka fr.o.m. mitten av 1920-talet arrangerades för arbetarna, men Kan betonar med skäl dessa resors betydelse: i isoleringens stunder upprätthöll svenskarna bolsjevikernas kontakter till väst, förmedlade information om det nya samhällssystemet och dess svårigheter samt försvarade det mot andras anklagelser. Resorna och berättelserna vidmakthöll även tron på den egna revolutionen, trots att man inte trodde att den skulle vara likadan som i Ryssland.

Kan har på goda grunder i sin framställning inbegripit Zimmerwaldrörelsens verksamhet efter oktoberrevolutionen: rörelsens högkvarter fanns i Stockholm och svenska vänstersinnade innehade en viktig ställning däri. Samtidigt lyfter han fram den i detta skede ännu öppna möjligheten att organisera den internationella revolutionära arbetarrörelsen genom Zimmerwaldrörelsen. Han förtjänar ett extra tack för att han till offentligheten bringat rörelsens starka gestalt, den italiensk-ryska Angelica Balabanovas mångsidiga verksamhet och kontakter. Kan presenterar även träffande skillnaderna mellan Bala-

banova och bolsjevikerna: den förstnämndas målsättning var snarare allmän fred och försvar av den ryska revolutionen än en strävan till världsrevolution. Balabanova var även beredd att mera omfattande samla arbetarrörelsens led än bolsjevikerna, för vilka det var viktigt att ta avstånd från moderata element t.o.m. inom Zimmerwaldrörelsen.

Hemmabolsjevikerna grundar sig delvis på tidigare artiklar av Kan, men nytt källmaterial och ny forskning har fått honom att ändra sina tolkningar. Boken besväras det oaktat av en viss artikelmässighet, vilket kommer till synes som onödiga upprepningar. Det är bra, men undersökningens värde skulle ha ökats om bedömningarna skulle ha sammanförts i bokens inledning och boken samtidigt skulle ha relaterats till den övriga forskningen, som tidvis förblir obeaktat. Sålunda är t.ex. de skandinaviska organen inom Kommunistiska internationalen inte så utforskade som Kan ger sken av. Hjälpen till de finska röda flyktingarna passar inte ordentligt in i helheten, också om den berör den svenska vänsterns internationella verksamhet.

Hemmabolsjevikerna utgör en naturlig fortsättning på Kans tidigare forskning, men han har förmodligen även fått pondus av ett visst missnöje med de senaste årens svenska undersökningar, vilka mera allmänt granskat Sveriges kommunistiska rörelsens uppkomst i relation till det internationella läget och organisatoriska krav. Åtminstone menar Kan att denna forskning förminskat oktoberrevolutionens eller bolsjevikernas betydelse för den svenska kommunistiska rörelsens uppkomst. Kan påvisar visserligen övertygande att Rysslands sak var viktig för de kommande kommunisterna speciellt efter oktoberrevolutionen. Det gör dem emellertid inte ännu till bolsjevik och ger inte tillräckligt med stoff för att kalla dem hemmabolsjevik.

Bokens namn omintetgör sålunda all den förtjänstfulla analys som Kan företagit på textsidorna. Han varken motiverar eller dryftar bokens namn, utan accepterar termen, sannolikt för att samtiden och framför allt de politiska motståndarna, använde den: det var "ett gängse dåtida begrepp". Det verkar underligt att Kan inte ens reflekterar över hur motståndarna med hjälp av denna term strävade efter att stämpla SSV och dess medlemmar och således förenkla och överdriva.

Termen är djärv också i det avseendet att Kan inte egentligen jämför de svenska vänstersocialdemokraternas och bolsjevikernas idévärld med varandra. Då han gör detta strider även hans egna anmärkningar mot benämningen: han säger att SAP:s opposition år 1917 stod närmare mensjevikernas vänstra flygel än bolsjevikerna. Inte heller var den internationalistiska och pacifistiska tidningen *Stormklockan* ett språkrör för bolsjevikerna, även om den åren 1915–1916 publicerade många teoretiska artiklar författade av bolsjevik bosatta i Skandinavien. Kan betonar de programmatiska skillnaderna även efter oktoberrevolutionen: SSV tog 1918–1919 offentligt avstånd från makterövring genom minoritetsdiktatur och terror – de lämpade sig inte för svenska förhållanden. Den uttryckte även förhoppningen att förvaltningen

i Ryssland skulle utvecklas i en toleranter, mildare och mera demokratisk riktning.

Kans bok är, oaktat de problem som föranleds av dess namn, en utmärkt undersökning om hur det neutrala Sveriges huvudstad Stockholm efter världskrigets utbrott blev en viktig plats för de ryska revolutionärerna och hur den snabbt miste sin betydelse, då blockaden av Sovjetryssland upphörde under år 1920 och den år 1919 grundade Kommunistiska internationalen på andra vägar förmådde ombesörja sina förbindelser till de kommunistpartier som uppkommit i Västeuropa. Under ifrågasvarande period innehade de kommande svenska kommunisterna en viktig plats i den internationella kommunistiska rörelsens främsta led, därifrån de dock föll ned till sekundära positioner.

Tauno Saarela

Fångmassorna på östfronten

Dmitri Frolov, *Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana* [Som krigsfånge i Sovjetunionen. Finländare i NKVD:s läger under vinter- och fortsättningskriget]. Bibliotheca historica 91, 332 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2004. Reinhard Nachtigal, *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918. Litteraturbericht zu einem neuen Forschungsfeld*, 162 s., Peter Lang, Frankfurt am Main 2005.

Krigsfångar och krigstida civilinternerade är ett fenomen som under de senaste åren rönt ett tydligt växande intresse bland historieforskarna i många länder. Bakgrunden till detta nya intresse är att de etablerade krigshistorikerna vid det här laget rätt systematiskt utforskat de politiska krigshändelserna och operationerna på slagfältet. Trots att det varit militärmyndigheterna som administrerat fång- och interneringslägren har de hävdade och traditionella krigshistorikerna ofta ägnat krigsfångarna och lägerförvaltningen ett rätt ytligt intresse så framt denna sida av krigsföringens realiteter inte rentav förbigåtts. Då fånglägerförvaltningen i olika länder efterlämnat voluminösa arkiv har en ny generation av historieforskare i krigsfångarna funnit en jungfrulig mark att bearbeta från många olika synpunkter. Bland den tilltagande litteraturen dominerar de socialhistoriska och politiska ansatserna, men också etnicitetsforskningen, sociologin, humanitärätten, kultur- och traditionsvetenskaperna, socialpsykologin och östforskningen har gjort nedslag i ämnet. Eftersom de flesta krigsfångar varit män som kommit att leva i nära fysisk beröring med varandra, tangerar temat likaså mans- och sexualforskningen.

Inget annat århundrade har gett upphov till så många krigsfångar som 1900-talet, också om det bortses från den mångmiljonhövdade slavhandeln under de föregående seklerna. Antalet krigsfångar och internerade under andra världskriget har uppskattats till 35 miljoner. Krigsfångarnas totala antal under det första världskriget har igen beräknats till omkring nio miljoner. I stort sett har de nordiska ländernas medborgare berörts rätt marginellt av dessa gigantiska krigsfångedraman. Undantagen är två. I 1918 års krig i Finland uppgick de röda krigsfångarna till omkring 80 000 och under sin ockupation av Norge fångslade tyskarna 44 000 norrmän. Under andra världskriget deltog flera tusen nordbor som soldater i tyska trupperheter i kriget mot Sovjetunionen samtidigt som den finska armén i sin helhet ingick som medkrigande part i den tyska krigskoalitionen. Bland de fångmassor sovjettrupperna tog ingick sammanlagt närmare 5 000 nordiska medborgare. År 1956 uppgjordes i Sovjetunionen en officiell om än ofullständig statistik, enligt vilket antalet finländska krigsfångar uppgick till 2 337, danska till 450, norska till 101 och svenska till 72.

Också i de nordiska länderna har krigsfångar och civilinternerade väckt intresse. I Sverige har redan för ett par decennier sedan i synnerhet baltutlämningen år 1946 utforskats liksom repatrieringen av flera tusen internerade tyskar och sovjetmedborgare. I Norge pågår likaså sedan 1980-talet en forskning om de omkring 92 000 sovjetiska krigsfångar tyskarna under krigsåren hämtade till landet för sina byggnadsprojekt. Nyligen presenterade *Kirsten Lyllöf* i Danmark en avhandling om de omkring 250 000 tyska flyktingar som i samband med det tyska krigssammanbrottet anlände till Danmark och av vilka 13 000 dog. I Finland initierades år 2004 ett större forskningsprojekt om krigsfångarna och personutlämningarna åren 1939–1955.

Den ryskfödde *Dmitri Frolov* har i sin finskspråkiga doktorsavhandling *Sotavankina Neuvostoliitossa* (2004) studerat de finländska soldater som gav sig till fånga under vinterkriget åren 1939–1940 och fortsättningskriget åren 1941–1944. Under de senaste åren har de finländska krigsfångarna belysts i flera fackböcker i Finland. Av dessa är Frolovs avhandling inte bara den mest utförliga och systematiska. Den baserar sig även på ett större arkivunderlag än de övriga. Även om också de övriga böckerna baseras på såväl finländska som ryska arkiv har Frolov utnyttjat särskilt de ryska arkiven mer extensivt än någon annan forskare. I synnerhet efter Sovjetunionens upplösning för ett femtontal år sedan har det pågått en både städad och försiktig "historikerstrid" om den rätta uttolkningen av vinter- och fortsättningskriget mellan forskare i Finland och Ryssland. I förhållande till denna har Frolov valt att i frågan om krigsfångarna inta en mellanposition, vilket kommer till uttryck bl.a. i att han presenterar något lägre siffror för antalet omkomna krigsfångar i de sovjetiska lägren än vad de finländska historieforskarna kommit fram till.

På flera punkter tar Frolov visserligen distans till de nutida ryska tolkningar som formades under sovjettiden men som i stor utsträckning bevarat

sin bärkraft också i dagens ryska historieskrivning. På en rad andra punkter visar Frolov dock både förståelse och mottaglighet för ryska historikers sedan länge hävdade tolkningar. Detta sker dock ofta indirekt då han uttyder sovjetsamhällets specifika sätt att fungera genom att teckna bakgrunder och orsaker till de sovjetiska myndigheternas agerande. Belysande för hans mellanposition är hans framställning om Sovjetunionens förhållande till 1929 års Genèvekonvention om behandlingen av krigsfångar som samtidigt leder fram till ett av hans viktigaste forskningsresultat. Han menar sålunda att Sovjetunionen *de facto* förband sig att iaktta konventionen även om den inte ratificerade den och inte heller erkände den *de jure*. I stället, förklarar han, ersatte Sovjetunionens statsinterna lagstiftning Genèvekonventionen. De övergrepp som skedde mot bl.a. de finländska krigsfångarna var därför i Frolovs tolkning inte systembundna utan enbart disparata brott som enskilda befäls- och militärpersoner gjorde sig skyldiga till, trots att detta skedde i talrika fall i synnerhet i fråga om de tyska krigsfångarna.

Omständigheten att Sovjetunionen inte ratificerade Genèvekonventionen är som sådan inte särskilt exceptionell. Inte heller Finland gjorde det och det var inte ovanligt att också bifallande stater gjorde det ena eller det andra förbehållet eller hävdade sina egna tolkningar av de enskilda klausulerna. I Sovjetunionens fall var den avgörande omständigheten enligt Frolov att regimen med en ratificering av Genèvekonventionen hade nödgats tillerkänna sina egna medborgare samma humanitära rättigheter som krigsfångarna. Då detta inte ur statssammanhållningens synpunkt var möjligt kunde konventionen inte ratificeras trots att det fanns en ambition hos den sovjetiska regimen att både värna om krigsfångarnas torftiga välfärd och agera som en accepterad part inom det internationella rättssystemet. I den historiska tolkningen om orsakerna till fånglägerdödligheten har forskarna inte sällan valt att företrädesvis peka på yttre och av fånglägeradministrationen oberoende omständigheter som livsmedelsbrist, epidemier, klimat och bristande rimlig beredskap. Frolov är inget större undantag från denna riktning, men hans bakgrundsteckningar av den sovjetiska krigsfångsstyrelsens (UPVI) verksamhetsförutsättningar tar fram nyanser som inte tidigare insetts på ett adekvat sätt.

Då Frolov menar att ett stort antal finländska soldater blev fångar i Sovjetunionen måste emellertid invändningar resas. Antalet finländska krigsfångar var med alla relativa mått nämligen ringa, omkring ett tusental i vinterkriget och drygt 3 000 i fortsättningskriget eller sammanräknade omkring 4 300 krigsfångar. Av de totalt nästan 70 000 registrerade och måhända minst 10 000 oregistrerade sovjetiska krigsfångar finländarna tog motsvarar detta en tjugondel. Den tyska krigsmakten tog under andra världskriget 5,5 miljoner sovjetfångar, vilket motsvarar måhända en sjätte- till femtedel av samtliga mobiliserade sovjetsoldater. I jämförelse med denna andel utgjorde de finländska krigsfångarna en utomordentligt liten del. Av de mobiliserade finländska soldaterna hamnade under vinterkriget 0,4 % i fångenskap medan

den motsvarande siffran för fortsättningskriget var 0,6 %. Relationen mellan de sovjetiska krigsfångarna samt de 8,7 miljonerna stupade och försvunna sovjetsoldaterna i storkriget mot tyskarna innebar att det på varje krigsfånge gick 1,6 stupade och försvunna medan motsvarande relation för finländska krigsfångar och stupade var en krigsfånge på 25 stupade i vinterkriget och 17 i fortsättningskriget.

Studien tillför vetandet om de finländska krigsfångarnas öden i Sovjetryssland ny halt och ter sig som det viktigaste verket i ämnet. Frolov visar sig dock vara snar att klandra övriga forskare för halvdant utnyttjande av i synnerhet ryska arkivbestånd. Som han själv försiktigtvis nödgats lämna många frågor öppna går inte heller hans egen studie helt fri från synpunkter av denna art. Den substans Frolov lyckats utvinna ur bl.a. FSB:s arkiv i Petroskoj är sålunda skäligen mager. Alla som arbetat i ryska arkiv är väl medvetna om de praktiska svårigheterna som ofta tillstöter och det finns inget allmänintresse att enskilda forskare etablerar sina särskilda revir. Det vore tvärtom angeläget att de finländska forskarna skulle kunna samarbeta och stöda varandras ansträngningar och bygga nätverk som skulle inbegripa också alla i Ryssland verksamma forskare inom området.

Frolovs avhandling är upplagd på ett systematiskt sätt och täcker krigsfångarnas rättsliga ställning, lägerliv och -förhållanden samt repatrieringen. Även om den inte är utformad som en komparativ studie inbegriper uppmärksammandet av såväl vinter- som fortsättningskrigen automatiskt ett jämförande grepp som ger framställningen både perspektiv och kontrastverkan. Här och var förekommer även smärre internationella utblickar som gör framställningen reflektiv och åskådlig. Avhandlingens refererande partier är dock rätt dominerande och Frolov glider också ganska lätt över det skede och de situationer, i vilka soldaterna gav sig som krigsfångar. I likhet med de tyska trupperna tog också finländarna en mycket stor del av sina sovjetiska krigsfångar under anfallsskedet de första krigsmånaderna sommaren och hösten 1941. Däremot framgår det inte av Frolovs studie att drygt 2 300 eller två tredjedelar av de finländska krigsfångarna togs först sommaren 1944 under krigets tre sista månader. Denna omständighet påverkade dödligheten då den i många fall relativt kortvariga fångenskapen var ägnad att minska sannolikheten för dödsfall. Huvudorsaken till att antalet finländska krigsfångar också fortsättningsvis förblev relativt ringa är att regeringen i Finland i sin senkomna insikt att anfallskriget mot Sovjetunionen var ett stort misstag och att det kunde gå verkligt illa valde att sluta fred innan sovjettrupperna hann, förmådde eller bedömde det vara av mindre prioritet att tillfoga den finländska armén ett avgörande nederlag.

Benägenheten att ge sig till fånga var även ringa hos de finländska trupperna i motsats till situationen inom sovjetarmén i krigets initialskede. Hela förband av dåligt motiverade sovjetsoldater med svag tillförsikt till sovjetregimen och de egna militära ledarnas kompetens kunde då sträcka vapen inför de tyska och finländska anfallskilarna. Ett uttryck för bristande motivation

hos sovjettrupperna var f.ö. även deserteringarna, över vilka inga systematiska uppgifter tillsvidare föreligger. Benägenheten att desertera motverkades dock av särdeles resoluta åtgärder från arméledningens sida. Enligt en informell upplysning skall sålunda inte färre än sammanlagt 150 000 sovjetdesertörer ha skjutits bakom de olika fronterna under det stora fosterländska kriget åren 1941–1945.

Bland de finländska krigsfångarna i Sovjetunionen fanns det veterligen 291 finländska överlöpare. Av dessa utgjordes en fjärdedel av härdade kommunister eller sovjetanhängare medan lejonparten utgjordes av psykiskt utbrända soldater. Andelen överlöpare motsvarade en knapp tionedel av samtliga krigsfångar. I min hemstad Jakobstad berättade arbetaren Rauno Valkama på 1970-talet för mig hur han tillsammans med en kamrat begav sig över till den sovjetiska sidan. Då deras fänrik följde efter dem in i ingenmanslandet för att återkalla dem sköt de ned honom. Vid ett senare studium av statspolisens dokument kunde jag konstatera att dessa bekräftade Valkamas beskrivning även om utredningen utmynnade endast i iakttagelsen att den ifrågavarande fänriken omkommit på ett konstigt sätt.

Slutligen är det skäl att konstatera att frågorna om de finländska krigsfångarna i Sovjetunionen – hur intressanta de än är ur Finlands synpunkt – utgör endast en liten sårfråga i ett avsevärt större komplex av fångmassor, lägerliv och myndigheter. Under det stora fosterländska kriget åren 1941–1945 tog sovjetarmén under de senare krigsåren 3,5 miljoner företrädesvis tyska krigsfångar. Av dessa utgjorde de finländska krigsfångarna endast en dryg promille.

Reinhard Nachtigal är verksam som östeuropahistoriker i Freiburg och har publicerat flera studier om tyska krigsfångar i Ryssland under första världskrigets år. Ur nordisk synpunkt är särskilt två av intresse: *Die Murmanbahn. Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen* (2001) och *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)* (2003). Dessa behandlar de omkring 70 000 krigsfångar som åren 1915–1917 byggde den 1 400 kilometer långa järnvägen från Ladoga till Murmansk. Projektet förändrade så småningom i grunden Nordkalottens såväl militärgeografiska och säkerhetspolitiska ställning samtidigt som sammanlagt måhända ett tusental förrymda krigsfångar anlände från banbygget till Sverige över Finland och i någon mån även till Norge.

Nachtigals senaste studie *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918* (2005) fäster uppmärksamhet vid att inte mindre än sju miljoner eller närmare fyra femtedelar av första världskrigets krigsfångar hänför sig till Östeuropa. Tyskland tog sålunda 2,5 miljoner krigsfångar, Ryssland 2,4 miljoner och Österrike-Ungern 1,9 miljoner. Utmärkande för situationen var att det för första gången uppstod ett mycket omfattande fånglägerväsen med lång varaktighet då ett stort antal innererade soldater tillbringade flera år i fångläger. Detta skapade en kollektiv erfarenhet, vars politiska och folkrättsliga betydelse förblivit i det närmaste outhärdad. Boken är en översikt av forskningslitteratu-

ren som täcker ett par hundra företrädesvis tyskspråkiga böcker och artiklar. I såväl Frolovs som Nachtigals studie framträder ett gemensamt och dominerande drag. De är trots sina skilda objekt grundinventeringar av tidigare forskning i kombination med ambitioner att sammanfatta forskningsrön och komparativa iakttagelser för att forma nya översikter med generell bärvidd.

De erfarenheter massorna av krigsfångar förvärvade kom att få anse- nliga mentalitetsmässiga konsekvenser. Nachtigal pekar i detta avseende på den stora betydelse fångenskapen fick för många efterkrigstida påverkare och konstnärliga uttolkare. Senare välkända dylika var bl.a. den ungerske upp- rorsledaren Béla Kun, den österrikiske socialistledaren Otto Bauer, den tyske socialdemokratiska ledaren Ernst Reuter, den nazistiske justitieministern Ro- land Freisler, den tjeckiske författaren Jaroslav Hašek, den polske statsche- fen Józep Piłsudski, den jugoslaviske statschefen Josip Broz Tito, den ryske överbefälhavaren Lavr Kornilov, den sovjetiske marskalken Michail Tucha- cevskij och den finländske krigsministern Wilhelm Thesleff. Dessa män som i hög grad bidrog till formandet av 1900-talets central- och östeuropeiska samhällen visste på basen av personliga erfarenheter mycket väl vad krigs- fångenskapen innebar för såväl staterna, det internationella systemet som många miljoner krigsinternerade. De kunde dock knappast varken förutse eller förhindra att första världskrigets fånglägertragedier på östfronten skulle både mångdubblas och åtskilligt förvärras under ett nytt världskrig.

Lars Westerlund

Folkmord och modernitet

Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens hi- storia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, 445 s., Atlantis, Stock- holm 2005.

Det internationella intresset för Förintelsen har ökat kraftigt under de allra senaste decennierna vilket har lett till en betydande utgivning av litteratur i ämnet, såväl vetenskaplig som populär. Förintelsen är ett av det flertal folk- mord som skedde under 1900-talet, ett århundrade som ju också i övrigt kom att präglas av krig och katastrofer. I *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* gör Lundaprofessorerna Kristian Ger- ner och Klas-Göran Karlsson en analys av folkmordens historia under det gångna seklet. I fokus står tre folkmord: ungturkarnas folkmord på armenierna 1915–1918 betecknas som ”arketypen”, Förintelsen som ”paradigmet” och folkmordet och terrorn i Sovjetunionen som ”det sig- nifikanta andra”. Författarna utgår ifrån två frågeställningar, å ena sidan ”massvåldet som sådant, dess orsaker, förlopp och verkan”, å andra sidan

”eftervärldens debatter, representationer och bruk av massvåldet”. Det historiedidaktiska perspektivet spelar alltså också en framträdande roll i framställningen.

Gerner och Karlsson tar i sin framställning avstamp i det moderna samhället, närmare bestämt det svenska, och den diskussion om rasism som uppstod under slutet av 1900-talet och som år 1997 utmynnade i projektet *Levande historia* med syfte att sprida kunskap om Förintelsen. Det uppstod följaktligen ett behov av att placera in Förintelsen i en större historisk kontext, den moderna historien som även står i fokus i Gerner och Karlssons bok. Det moderna samhällets framväxt karakteriseras av fem ”m”: modernisering, mobilitet, minoriteter, marginalisering och mission, varav det första är överordnat och kommer till uttryck i de fyra andra. Innebörden hos de fyra första begreppen torde vara rätt så klar, men det sista begreppet, mission, kan kräva en närmare förklaring: det innebär att politiskt engagerade individer ur de etniska minoriteterna vill förbättra situationen för minoriteten i fråga eller i egenskap av revolutionärer skapa ett samhälle utan sociala klyftor och etnisk diskriminering. Tillsammans med andra faktorer som en utvecklad vapenteknologi och makthavarnas uppfattning om kriget kan begreppen förklara utbrottet av det första världskriget, ”urkatastrofen”. De fyra begreppen förklarar i sig varför kriget kom att följas av folkmord och etnisk rensning. En viktig aspekt är begreppet nationell minoritet som innebar att uppdelningen av människor förändrades och kom att ske på basis av ras, konfession, språk och klass. Detta medförde också att judarna definierades på ett nytt sätt som innebar att etnicitet och ideologi blev avgörande, d.v.s. ras respektive socialism eller kapitalism.

I det första av fem huvudkapitel diskuterar författarna bakgrunden till folkmorden, närmare bestämt det samhälle som uppstod efter att de stora imperierna kollapsat – ett samhälle präglad av modernitet och etnisk nationalism. Författarna använder sig av fyra linjer i sin analys: den moderna, den tyska, den kommunistiska och den koloniala. Alla de folkmord som skedde under 1900-talet kan enligt författarna placeras in längs dessa linjer.

Förutom de tre tyfallen är de folkmord som behandlas i boken uppdelade i grupperna koloniala folkmord (folkmordet i Kongo under den belgiske kungen Leopold II och den tyska kolonialmaktens folkmord på hererofolket i Sydvästafrika), postkoloniala folkmord (folkmorden i Kambodja och Rwanda) och postkommunistiska folkmord (folkmordet i Bosnien och det tjetjenska folkmordet under 1990-talet). Alla dessa folkmord, inklusive tyfallen, diskuteras i det andra kapitlet. Författarna tillämpar tre olika perspektiv i sin historiska analys: det genetiska, det strukturella och det genealogiska. Det genetiska perspektivet, som betecknas som traditionellt historievetenskapligt, innebär en inriktning på kausalsamband och på kontinuitet och förändring medan det strukturella perspektivet, som karakteriseras som samhällsvetenskapligt, innebär en fokusering på allmänna förutsättningar för folkmord. Det genealogiska perspektivet står å sin sida för ett kulturvetenskapligt tänk-

ande som placerar sig utanför den traditionella historievetenskapen. I tillämpningen av det sistnämnda spelar begreppen minne, historiemedvetande och historiekultur en central roll.

Karlsson och Gerner tar också upp den mycket viktiga frågan om huruvida Förintelsen skall betraktas som ett unikt fenomen eller inte. Det unika med Förintelsen var just sättet att kategorisera judarna. Här anknyter författarna till en diskussion som förts av bl.a. historikern Yehuda Bauer, som hävdar att Förintelsen inte nödvändigtvis kommer att framstå som unik i framtiden, och en annan inriktning, bl.a. företrädd av överlevaren Elie Wiesel som hävdar att Förintelsen var unik och därmed inte egentligen kan analyseras som historia. Författarna slår dock fast att det är just i egenskap av historisk händelse som Förintelsen kan betraktas som ett paradigm inom den komparativa forskningen kring folkmord. Eftersom de utgår ifrån moderniteten är hänvisningen till Zygmunt Bauman's *Auschwitz och det moderna samhället* väntad. Bauman hävdar i sin berömda bok att Förintelsen inte är unik utan i stället utgör det mest extrema uttrycket för en allmän trend i det moderna samhället. Författarna lägger dock fram viktig kritik på en punkt: Bauman diskuterar aldrig varför det moderna samhället inte alltid utmynnat i folkmordspolitik. Arketyper inom den jämförande folkmordsforskningen utgörs som tidigare nämndes av folkmordet på armenierna under perioden 1915–1918. Folkmordet aktualiserades i och med Förintelsen och kan på ett mycket tydligt sätt kopplas till moderna samhället. De sovjetiska massmorden skiljer sig från både folkmordet på armenierna och Förintelsen som skedde på etnisk grund (visserligen sammanfaller dessa båda grunderna ibland både i Förintelsen och i massmorden i Sovjetunionen). Samtidigt har de en liknande plats inom moderniteten som de två övriga fallen.

Författarna väljer att inte entydigt ta ställning till den omdiskuterade frågan om när folkmordens historia egentligen börjar, men de har valt att fokusera på den moderna tiden. Den grundläggande tanken är att de moderna folkmorden skiljer sig från det massvåld som utövats tidigare i historien: ”Den moderna tidens massideologier har varit en avgörande beståndsdel för att stigmatisera folkmordets offer, legitimera dess förövare och mobilisera stora befolkningskategorier för folkmordets 'sak'.” En viktig poäng är att den ökade effektivitet som moderniteten innebar ledde till att massmorden under 1900-talet kom att skörda betydligt fler offer än massvåldet tidigare i historien. Dessutom var det inte någon ensam despot som stod bakom våldet, utan en förutsättning var breda folkgrupper som bidrog med aktivt stöd.

I det tredje huvudkapitlet studerar författarna allmänna drag i folkmords-samhällen. De fokuserar på några ”folkmordsperioder”, d.v.s. den sena imperialismen i slutet av 1800-talet, tiden kring första världskriget som präglas av imperiernas upplösning, avkoloniseringen under decennierna efter andra världskriget och 1990-talet och de konflikter som uppstod i samband med att Sovjetunionen och Jugoslavien upplöstes. Författarna vänder också på resonemanget och frågar sig varför folkmord inte uppstod i alla konflikt-

områden. De faktorer som undersöks under de olika perioderna är ideologi, revolution, krig och modernisering. Tidigare har också imperiet behandlats. De frågor som lyfts fram är följande: Vilka ideologier är eller blir genocidala? Under vilka omständigheter kan exploateringen av sådana ideologier resultera i folkmord? När resulterar ideologibruk enbart i mindre katastrofala verkningar såsom diskriminerande lagstiftningar, segregering, apartheid eller deportationer, vilka emellertid efterhand kan leda över i folkmord? Genom att ställa dessa frågor öppnar författarna samtidigt ett nytt perspektiv inom forskningen.

I det fjärde kapitlet behandlas verkningarna av folkmorden ur såväl ett genetiskt som ett genealogiskt perspektiv. Det första innebär att historiska händelser följer efter varandra: först kommer orsakerna, sedan själva företeelsen och sist verkningarna. I fokus står antingen den historiska händelsen eller verkningarna. Då detta perspektiv tillämpas inom folkmordsforskningen innebär det att man undersöker de möjliga nya villkor som skapats efter folkmordet, t.ex. nya regeringar eller flyttningsrörelser. Vad den genealogiska historien beträffar så innebär den i Förintelsens fall att den förblir oförändrad men att innebörden i den förändras med tiden (detta enligt Ra u l H i l l b e r g). Eftervärlden med dess behov av att återropa historiska företeelser står i fokus. Frågan är alltså hur och varför man använder historia. Detta leder vidare in på en diskussion kring begreppet historiebruk. Här knyter författarna an till det tidigare nämnda projektet *Levande historia* som inleddes på initiativ av statsminister Göran Persson år 1997 och som år 2003 omvandlades till en myndighet, *Forum för levande historia*. Författarna diskuterar bakgrunden till detta projekt och överlag intresset för Förintelsen ur ett historiskt perspektiv, ett intresse som åtminstone internationellt sett började växa först på 1970- och 1980-talet.

Avslutningsvis diskuterar författarna den ständigt aktuella frågan huruvida folkmord kan förebyggas. Enligt Gerner och Karlsson är en första förutsättning att man kan förstå och förklara varför de ägt rum. Det är också här de vill placera in *Folkmordens historia*, d.v.s. som ett led i strävan efter att skapa en större förståelse för orsakerna till folkmorden. Författarna ser folkmorden under 1900-talet som ett resultat av ett rationellt handlande med syfte att åstadkomma förändring i samhället, om också på bekostnad av hela folkgrupper. Precis som folkmorden skall åtgärderna för att förhindra dem vara rationella. Man måste skapa korrekt information som kan omvandlas till kunskap. Författarna lyfter särskilt fram behovet av att motverka mytbildning och ideologiskt historiebruk som syftar till att dela in människor i olika grupper: ”Det är en klassisk historievetenskaplig uppgift att krossa myter. Det är en uppgift som i detta sammanhang framstår som särskilt viktigt idag.”

Allmänt kan sägas att Karlssons och Gerner's bok präglas av väl genomtänkta diskussioner kring perspektiv och begrepp. Här kan man t.ex. lyfta fram den belysande diskussionen kring folkmordsbegreppet i FN:s folkmordskonvention. Författarna besitter imponerande insikter i ämnet. Nämnas kan att

Kristian Gerner tidigare ägnat sig åt kultur- och samhällsutvecklingen i Central- och Östeuropa. Klas-Göran Karlsson har också han bedrivit forskning i Östeuropas historia, särskilt kring etniska konflikter, migration och historiebrik. *Folk mordens historia* utgör en delredovisning av forskningsprojektet Förintelsen och den europeiska historiekulturen. Projektet leds av Klas-Göran Karlsson och bland de medverkande finns Kristian Gerner.

Jennica Thylin

Väinö Vähäkallios arkitektur, affärer och sociala nätverk

Aino Niskanen, *Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa. Arkkitehdin elämäntyö ja verkostot*, 430 s., Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosaston tutkimuksia 2005: 22, Helsinki 2005.

Ett centralt tema i den inom forskningen länge bortglömda arkitekten Väinö Vähäkallios (1886–1959) omfattande produktion är hans mångsidighet i förhållande till en så kallad huvudfåra inom arkitektkåren under 1900-talets första hälft. Då de flesta höll sig till den för 1920-talet så typiska nordiska klassicismen eller senare den ”rena funkisen” eller ”vita funkisen”, var Vähäkallios arkitektur mera mångbottnad. Vähäkallio har tidigare inte uppmärksammats inom forskningen i den mån han vore förtjänt av. Han var under mellankrigstiden en av de mest framgångsrika och erkända arkitekterna i vårt land – en skapare som efterlämnat många betydelsefulla, synliga spår av sin verksamhet. Inalles har ca 150 av hans förverkligade projekt bevarats.

Nu har detta sakförhållande korrigerats sedan Aino Niskanens forskning kring Vähäkallio resulterat i den förtjänstfulla doktorsavhandlingen *Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa. Arkkitehdin elämäntyö ja verkostot*. Niskanens avhandling är en diger monografi om arkitekten och människan Vähäkallio med fokus på hans arkitektur och dess förhållande till moderniteten och vårt lands modernisering. Centrala frågeställningar är på vilka sätt hans arbete reflekterade det finska samhällets modernisering samt huruvida hans professionalism kan anses vara modern även om hans konstnärliga skapande inte företrädde arkitektkårens avantgarde. Niskanen granskar dessa aspekter genom att analysera arkitektens professionalitet, hans kontakter och arkitektoniska produktion.

Väinö Nikolai Vilander (fr.o.m. 1906 Vähäkallio) föddes i en konservativ familj i Helsingfors högre arbetarklass. Hans far var arbetsledare i en snickerfabrik i Sandviken. Av Väinös syskon blev brodern Toivo professor vid

Tekniska högskolan och den mera äventyrlige Reino deltog i de så kallade frändefolkskrigen och var en av de tre grundarna av AKS år 1922. Väinö själv avancerade till arkitekt år 1909. Under studieåren förfinskade han sitt namn och anslöt sig till ungfinnarna. Hans bekantskap med lärarna och fennomanerna Onni Tarjanne (f. Törnqvist) och Yrjö Sadeniemi (f. Sadenius) torde ha haft stor betydelse för hans utveckling under studietiden. Innan han grundade sin egen byrå år 1911 hann han dessutom arbeta vid Vilho Penttiläs byrå, även denne en känd fennoman. Den unge Vähäkallios politiska åsikter karakteriseras av Niskanen såsom ungfinsk liberalism i vilken språkfrågan inte var primär. Efter självständigheten fortsatte Vähäkallio inte som medlem i samlingspartiet men skrev däremot in sig vid Suomalainen Klubi några år senare.

De sociala kontakterna och uppdragsgivarna spelade en stor roll i Vähäkallios karriär. Av alla hans uppdrag härstammade endast tre från arkitektävlingar. Vännen, eller bekantskapen från barndomen, Väinö Tanner var som verkställande direktör och styrelseordförande (1915–1945) en mycket betydelsefull kontakt då Vähäkallio fick många planeringsuppdrag av andelsrörelsen Elanto. Dessa omfattade allt från butiksinredningar i början till bostäder och industribyggnader samt senare Elantos huvudkontor (färdigställt 1928). Att Vähäkallio kom att bli ett slags huvudarkitekt för Elanto, samt att han verkade som arkitekt för det vänsterorienterade Konsumtionsandelslagens centralförbund (KK) åren 1928–1934, är speciellt med tanke på Vähäkallios och Tanners olika politiska ståndpunkter. Deras förhållande kan kanske bäst beskrivas med termen affärsbekanta. Tanner var också ordförande i Konsumtionsandelslagens centralförbunds förvaltningsråd under samma period samt medlem av Enso Gutzeit Ab:s förvaltningsråd åren 1925–1945. Han representerade staten då Alkos fabrik och huvudkontor byggdes på Sundholmen i Helsingfors, och under den tid som Vähäkallio verkade som den nygrundade Byggnadsstyrelsens första verkställande direktör (1936–1943) var Tanner medlem av dess förstärkta styrelse. Niskanen visar ingående att Tanner i flera repriser verkade till Vähäkallios fördel i dessa organisationers byggnadsfrågor samt att de i allmänhet samarbetade gällande planeringsuppdrag under hela Vähäkallios karriär.

En annan viktig faktor i Vähäkallios liv var hans fennomanska kontakter och tankegångar. Dessa kom till uttryck bl.a. genom medlemskapet i Suomalainen Klubi. Arkitekters verksamhet samt förhållande till sina uppdragsgivare som en del av fennomanska nätverk har på senare tid granskats i undersökningar av *Sirpa Haila* om Sebastian Gripenberg (1998) och av *Eija Rauske* om arkitektbyrån Usko Nyström–Petrelius–Penttilä (2004). Niskanen tar även hon fasta på Vähäkallios språkliga, politiska och ekonomiska kontakter och förenar dessa med byråns erhållna projekt och uppdragsgivare. Niskanen bekräftar det som bl.a. Rauske tidigare framhållit, nämligen att kontakterna spelade en stor roll för de finskhetssinnade arkitekterna. Till bekantskaperna i Suomalainen Klubi hörde exempelvis bergsrådet

K. A. Paloheimo och sonen Olli Paloheimo, vars tegelfabriker producerade stora mängder tegel för Vähäkallios byggnader. Finskhetsideologin låg enligt Niskanen även bakom uppdragen att planera en rad byggnader åt Sparbankerna och Kansallis-Osake-Pankki samt andra byggnadsprojekt med uttalad finskspråkig anknytning. Hon påpekar, intressant nog, att Vähäkallio således hade fruktsamma kontakter till å ena sidan det s.k. blåvita kapitalet genom den ungfinska ideologin och kontakterna till likasinnade främst på Suomalainen Klubi samt å andra sidan till det röda kapitalet genom kontakten till Väinö Tanner. Man kunde kanske säga att Niskanen ger läsaren en bild av en Vähäkallio som var lika mycket affärsman som arkitekt. En röd tråd i hennes forskning är just den framgångsrike affärsmannens kontakter och nätverk samt hans bedrivande av en framgångsrik arkitektbyrå.

Till arkitektens mest betydelsefulla verk hör förutom Elantos huvudkontor och byggnader, Centralandelsaffären OTK:s huvudkontor och kvarter i Sörnäs (1933), bostäder och produktionsanläggningar för Enso-Gutzeit Ab i Kotka och Enso samt industriområdet Kaukopää i Imatra. Det sistnämnda, som byggdes under 1930-talets andra hälft som ett bolagets flaggskepp under dess stora expansionsfas, blev några år efter färdigställandet Finlands största cellulosafabrik och den största producenten av sulfatcellulosa i hela Norden. Niskanen finner flera likheter mellan det av Alvar Aalto planerade och några år senare uppförda motsvarande industriområdet i Sunila och Kaukopää. En stor del av det senare revs i all tystnad av Stora-Enso i början av 2000-talet trots ett skyddskontrakt som uppgjorts i samarbete med Museiverket. Ett annat av Vähäkallios huvudverk har ansetts vara Alkos fabrik och huvudkontor på Sundholmen, nuvarande Helsingfors tingshus (1936–1940). Till dessa storverk kommer bostadsaktiebolag såsom Simonlinna och Annala i Kampen och Johannes i Ulrikasborg (1920-talet) samt ett flertal bankbyggnader såsom de funktionalistiska Sparbanken och Kansallis-Osake-Pankki i Hyvinge från 1930-talet. Som ett särskilt projekt i arkitektens produktion och ett i konstnärligt avseende mycket betydelsefullt sådant bör nämnas Georgsgatans simhall (1928), den första i sitt slag i vårt land. Vähäkallio var dessutom känd som ägare till storgodset Kytjä herrgård i Hyvinge som han förvärvade år 1928. Han förnyade godsets karaktärsbyggnad samt uppförde en kyrka och ett flertal produktionsbyggnader.

Genom Niskanens doktorsavhandling har man nu tillgång till en mycket omfattande monografi om en av 1900-talets viktigaste arkitekter i vårt land. Vid sidan av uttömmande verkbeskrivningar har Niskanen lyft fram arkitektens yrkesbild vid sidan av det rent konstnärliga skapandet, såsom de sociala nätverkens betydelse, arkitektens affärsanda och förmåga att driva en byrå i företagsmening samt hans känslighet för samtida stilar och stilövergångar. Detta framförs på ett belysande sätt, låt vara att man gärna skulle läsa mera om dessa sakfrågor.

Den största delen av forskningen upptar behandlingen av Vähäkallios arkitektur. Niskanen går systematiskt igenom största delen av produktionen

tematiskt. Behandlingen av områden som inredning och möbler, herrgårdar, privathus, våningshus, banker och affärsbyggnader samt hotell, biograf, skolor, kyrkor och industriområden har ibland karaktären av ett slags inventering. Kapitlet är aningen ojämnt och vissa byggnader eller projekteringar får betydligt mer utrymme än andra, vilket dock tillhör ämnets natur. Man kunde kanske ha önskat en mera balanserad uppdelning mellan kapitlen. Nu upptar den tematiska beskrivningen av arkitektbyråns produktion drygt 200 sidor, medan de likaledes tankeväckande och mycket intressanta kopplingarna i kapitlen om hans liv och byrå, affärsförbindelserna och kontakterna till uppdragsgivarna samt hans tid inom Elanto, Konsumtionsandelens centralförbund och Byggnadsstyrelsen avklaras på betydligt färre sidor. Dessa viktiga aspekter behandlas dock även inom ramen för de enskilda projekten och byggnaderna. Även kapitlet om arkitektbyrån, dess arbetssätt och medarbetare är onödigt kort och kännetecknas av en aningen packad och stram text. Författaren kunde ha kostat på sig att göra texten mera läsbar, då hon ändå i övrigt exempelvis medtagit anekdoter och personliga minnesbilder av ämnet närstående personer. Man kunde måhända ha lyft fram och problematiserat byråchefen, arkitekt, sedermera professor Antero Pernajas roll i Vähäkallios arkitektur mera ingående. Dennes insatser var otvivelaktigt av stor betydelse. En avgörande orsak till att byrån nedlades i början av 1940-talet står t.ex. att finna i Pernajas övergång till Byggnadsstyrelsen.

De avslutande kapitlen behandlar bl.a. tekniska frågor som konstruktioner och material och Niskanen begrundar även Vähäkallios produktion ur ett stilperspektiv. Hon kallar honom en ”moderat modernist” och ifrågasätter den inom konsthistorien fortfarande rådande myten om 1930-talets s.k. ”rena funktis” som stilistisk term. Vähäkallio om någon är ett gott exempel på att arkitekterna i många fall ägnade sig åt många stilar under samma tidsperiod. Niskanen beskriver honom som en eklektiker och rationalist, enligt tidens anda på jakt efter kostnadsbesparingar och effektivitet. I slutet av avhandlingen återvänder Niskanen till ett begrundande av processer, delområden och arbetssätt på Vähäkallios byrå samt dennes förhållande till det moderna och moderniteten.

Vähäkallios karriär och framgång gick hand i hand med Finlands kraftiga modernisering från 1910-talet ända fram till och med 1950-talet. Det expanderande samhället krävde nya byggnader för olika ändamål; undervisning, affärsliv, industri och fritid var alla områden som växte under denna period. Det var dessa områden som gav Vähäkallio många av hans viktigaste uppdrag.

Niskanens forskning visar klart det var Vähäkallios utmärkta sociala kontakter och nätverk, hans förmåga att svara på olika uppdragsgivares varierande smak och hans goda näsa för de rådande tendenserna samt hans rationella planer som gjorde honom så pass framgångsrik som han var. Vähäkallios roll som affärlivets arkitekt var kanske även en av orsakerna till att han inom arkitekturhistorien och forskningen inte fått en lika framträdande plats och

anseende som många andra. Man kan även fråga sig om en skandalös rivning av t.ex. Sunila skulle ha framkallat lika liten uppståndelse som förstörelsen av Kaukopää gjorde – enligt Niskanen ett industrilandskap av samma klass och betydelse som Aaltos betydligt mera berömda skapelse.

En intressant tanke i sammanhanget är hur starkt fixerad Finlands arkitekturhistoria och därmed vår arkitekturkänedom hittills varit vid de s.k. stormännen, genierna eller de som hört till förtrupperna (Engel, Nyström, Saarinen, Aalto, Sirén, Pietilä för att nämna en kort stormannalinje). Att en arkitekt av Vähäkallios kaliber nu äntligen presenteras på denna nivå och med denna bredd är mycket glädjande och hoppningivande. Niskanen har gjort ett stort och gediget arbete som står sig länge. Verket kan varmt rekommenderas alla som är intresserade av byggnadskonstens historia i vårt land.

Boken omfattar 430 sidor och dess formgivning går i en klassisk-arkitektoniskt stram linje som tål att tänkas på då det gäller kommande verk i samma anda. Det är givetvis respektingivande och informativt att få ta del av långt över 600 bilder och illustrationer – redan det en publiceringsbedrift i sig. Det är även många gånger nödvändigt att i ett arkitekturverk illustrera det skrivna ordet. Det bör dock påpekas att kvaliteten och reproduktionsstorleken lider av kvantiteten. Förhållandet blir inte bättre av att marginalutrymmet för bilder på många sidor inte fyllts medan vissa uppslag har för många illustrationer.

Kim Björklund

Ideal och verklighet i stadsplanering

Timo Tuomi, *Kapunkikuvan muutokset. Suomalaisten kaupunkikeskustojen suunnittelun tavoitteiden ja todellisuuden kohtaamisesta toisen maailmansodan lopusta 1960-luvun puoliväliin* [Stadsbildens förändringar. Mötet mellan målsättningar och verklighet i planeringen av finländska stadskärnor från andra världskrigets slut till mitten av 1960-talet], 224 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1046, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2005.

Forskningschefen vid Finlands arkitekturmuseum, fil.dr Timo Tuomi disputerade för doktorsgraden i konsthistoria vid Helsingfors universitet i december 2005 på avhandlingen *Kapunkikuvan muutokset. Suomalaisten kaupunkikeskustojen suunnittelun tavoitteiden ja todellisuuden kohtaamisesta toisen maailmansodan lopusta 1960-luvun puoliväliin*. Han vill tränga in

bakom fasaderna i en tidsperiod då rivningsivern var stor och nya material och byggnadssätt började ersätta de små trästädernas lågt byggda enhetliga idyll och de större städernas slutna stenkvarter. Han ger sig in på att granska vilka principer och ideal denna stadsplanering baserade sig på och hur man lyckades genomföra dessa i praktiken. Med Tuomis egna ord strävar han efter att ”gestalta växelverkan mellan förändring och kontinuitet såväl på planeringsidealens som verklighetens plan” (min övers.).

Då den modernistiska stadsplaneringens ideal och principer, som utformades under mellankrigstiden, i större skala började appliceras i praktiken från och med slutet av andra världskriget skedde detta ofta på ett sätt som starkt kritiserats av eftervärlden. På grund av att det nya oftast byggdes i etapper och inte som hela stadskärnor, kom de nya stadsperspektiven ofta att tolkas som oenhetliga och splittrade. Ett av modernismens ideal var social jämlikhet, en aspekt som fick företräde framom allt annat inom stadsplaneringen genom att man lade mest vikt vid planeringen av bostadsområden. Bostäderna var det efterkrigstida Finlands viktigaste byggprojekt och kvantitativt sett överlägset alla andra byggnadstyper. Således fick bostadspolitiken en stor betydelse för arkitekturens utveckling. Tuomis forskning handlar dock inte om bostadsproduktionen som sådan eller om förortstanken och dess propagerande som länge florerade i den allmänna debatten. Parallellt med denna bostadsplanering och förortsdiskussion utvecklades även de för denna forskning aktuella stadskärnorna och deras planeringsprinciper.

Tidsmässigt avgränsas avhandlingen av slutet på andra världskriget samt de under 1960-talet framvuxna nya idealen som tog avstånd från de modernistiska tankegångarna som utvecklats under perioden 1930–1960. Den förra gränsen motiveras med att det var under tiden efter världskriget som den nya produktionen och därmed även tankeströmningarna kom till praktisk utformning i större skala. Därmed började även de tidigare idealistiska planerna få en mer realistisk utformning p.g.a. olika praktiska omständigheter. In på stadsplaneringens vardagsarena steg i allt högre grad olika utredningar och beräkningar kring markanvändning samt bl.a. tillväxtprognoser och trafikstatistik. Under 1960-talets mitt och därefter började man ifrågasätta och ta avstånd från den modernistiska stadsplaneringens uppdelning av stadsområdena enligt funktioner. Då ville man få bostäder och andra bortflyttade funktioner tillbaka till stadskärnorna. Därtill artikulerades även ett växande intresse för de gamla stadsdelarna och nya värderingar i anslutning till rivningsproblematiken. Denna reaktion utvecklades dock långsamt.

Avhandlingen kan metodologiskt uppdelas i två delar. Den första hälften innehåller flera kapitel med analyser av de för den efterkrigstida planeringsverkligheten väsentliga modernistiska begrepp, principer och ideal inom stadsplaneringens historia. Detta åtföljs av ett kapitel om förebilder och utvecklingen i Förenta Staterna och Sverige. Den andra halvan behandlar Finland och består till största delen av fem empiriska s.k. *case studies* om utvecklingen inom stadskärnornas planering och utformning. Dessa är på

många vis och till sina bakgrunder olika städer; huvudstaden Helsingfors, den arkitektoniskt mest riktgivande stenstaden Lahtis, trästaden Joensuu, den under kriget allvarligt bombskadade Uleåborg och den helt nybyggda stadskärnan Hagalund i Esbo. I denna analys granskar författaren på vilket sätt de i avhandlingens första hälft framförda modernistiska generella principerna och idealen överfördes i praktiken. Detta grepp är intressant och givande – tillsammans med ett pedagogiskt bildmaterial får även den större allmänheten en god inblick i stadsplaneutvecklingen från 1920 till 1960-talet.

I den inledande delen behandlar Tuomi på ett elegant och lättfattligt sätt i synnerhet stadskärnans definitioner enligt funktioner samt tankar om stadens rum och skala från 1800-talet fram till den behandlade tidsperioden. Härvid förklaras betydelsen av bl.a. CIAM:s (Congrès International d'Architecture Moderne) utlåtande om stadsområdenas funktionella indelning från 1933 i boende, fritid, arbete och trafik samt hur Otto-I. Meurman fem år senare förenklade denna delning till att här hemma omfatta enbart trafik-, byggnads- och rekreationsområden. CIAM:s tanke kritiserades redan tidigt av Lewis Mumford som betonade stadskärnans kulturella betydelse och s.k. offentliga kulturbyggnaders roll som invånarnas gemensamma träffpunkter och vardagsrum. CIAM tillade stadens centrum som ett femte funktionellt stadselement år 1951, men trots detta förblev dock funktionernas särhållning i staden länge ett förhärskande ideal för perioden.

Av avgörande teoretisk betydelse för den finländska stadsplaneringen och dess retorik under ifrågavarande period var två verk; Mumfords *The Culture of Cities* (1938, utg. på finska 1949) och Meurmans *Asemakaavaoppi* (1947). Den senare var för övrigt länge den enda finskspråkiga läroboken i stadsplaneringskonst som användes vid Tekniska högskolan (där Meurman undervisade i ämnet sedan 1936, som professor fr.o.m. 1940). I bägge verken var idén om en s.k. organisk och naturenlig stad förhärskande. Enligt denna organiska eller biologiska syn på staden hade denna olika stadier, vilket betydde att staden och byggnaden var föränderlig och borde förändras eller förnyas då behov förelåg. Detta stödde även den modernistiska arkitekturens tanke att en byggnad är enskild, oberoende av sin omgivning. Det viktigaste var således en vital utveckling enligt Mumford, som även ansåg att historiskt viktiga monument inte var ett hinder för att förbättra staden genom att till exempel införa öppna platser eller parker. Tuomi för fram att det organiska stadsbegreppet spelade en stor betydelse och motivering i planeringen av de gamla stadskärnornas förnyelse. Han påpekar även att de finländska städerna hade en avvikande fysisk och historisk karaktär i förhållande till de mellan-europeiska städerna, varför han även ägnar en särskild granskning av förhållningssättet till gamla städer. De finländska småstädernas förnyelse efter kriget innebar likaledes en förnyelse av deras småskaliga stadskärnor. Enligt Tuomi var detta en självklar och naturlig sak för samtida stadsplanerare, oberoende av byggnadsområdenas historiska värde.

Avhandlingens första hälft – planeringens begrepp och ideal – behandlar begreppen och analyserar den idéhistoriska utvecklingen före och inom den modernistiska arkitekturen och utgör således en teoretisk referensram för de efterföljande fem *case study*-objekten. Behandlingen är intressant och sammanhängande samt åskådliggörs av välvalda illustrationer. I det avslutande kapitlet i denna första del av boken beskriver författaren centrumarkitekturens utveckling från slutet av 1800-talet till mitten av 1900-talet i Förenta Staterna, Europa och Sverige. Han tar fasta på förverkligade skapelser som till exempel Rockefeller Center i New York (med dess fjorton olika byggnader), Kungsgatans skyskraper och nivåer samt planeringen och uppförandet av det moderna affärscentrumområdet på Norrmalm i Stockholm.

Kanske ännu viktigare och säkert minst lika intressanta är de oförverkligade centrumplanerna i olika länder från denna tid. Dessa har otvivelaktigt starkt påverkat hur man såg och tänkte på planerings- och bygguppgifterna i centrumområden. De futuristiska och till största delen utopistiska planerna är i dagens läge fortfarande intressanta och t.o.m. roliga att betrakta. Nämnas kan till exempel Harvey Wiley Corbetts framtida stad (1913) med oändligt många nivåer och broar mellan etager och tak samt Ludvig Hilberseimers principritning för en storstad (1925) där den konfliktfyllda korrelationen mellan höga byggnader och mycket trafik löstes med höga och täta kvarter med stora utrymmen för trafik och rekreation och där bilfåten befinner sig på en nivå under promenadgatorna. De nedre våningarna i byggnaderna var reserverade för affärslivet och arbetsplatser, och de som verkade i dessa hade sina privata bostäder i våningarna ovanför.

Nivåtanken inom stadsplaneringen fick en av sina mer berömda förverkliganden i Stockholm där det nya området kring Sergels torg och de fem skyskraporna (uppförda 1956–1960) innehåller flera exempel på nivålösningar för trafiken. Våningsytan på detta tolv hektar stora område steg från 215 000 kvadratmeter till 380 000 kvadratmeter, så att bostäderna (tidigare 17 % av våningsytan) och verkstäderna (13 %) helt och hållet försvann och i stället ersattes med parkeringsutrymmen (21 %). Utökningen av bebyggd yta skedde även under markytan med parkterrasser ovanför. Norrmalms planering och förverkligande väckte stort intresse även utanför Sveriges gränser (bl.a. deltog Alvar Aalto och Pauli E. Blomstedt med tävlingsförslag 1933).

Innan Tuomi går in på de fem inhemska städerna, belyser han i korthet lagstiftningens utveckling i Finland gällande stadsplanläggningen, eftersom lagarna och förordningarna gav de yttre ramarna för städernas handlingar. Stadsplanernas diskussion om planläggningsjuridiken är likaså behandlad och belyser allmänna attityder och målsättningar. Detta kapitel känns kort, och här kunde även ha inkluderats mera från den samtida allmänna debatten.

Efter att ha berört de berömda stadsplanerna för Helsingfors av Bertel Jung (1911) och Jung & Saarinen (1918) samt tävlingen 1925 som vanns av Oiva Kallio, övergår författaren till stadsplanemötet 1929 under ledning av Saarinen, stadsplanarkitekt Berndt Aminoffs förslag från 1932 och Pauli E.

Blomstedts tankar om huvdstadens utveckling. I sammanhanget presenteras även Aaltos för Åbo år 1930 utvecklade version av Hilbersheimers i två nivåer uppdelade affärs- och bostadsstad. Aaltos förslag till centrumbyggnader i denna gick ut på att de två nedersta affärsvåningarna upptog hela kvarterets yta och ovanpå dessa placerades höga L-formade tornbostadshus. Detta förslag kom att utvecklas mycket i olika variationer i våra städer under en lång tid därefter.

Tanken på att fylla Tölövikens och bygga ett nytt affärscentrum längre norrut övergavs slutligen i den 1948 utlysta stadsplanetävlingen. Fokus för expansionen av City riktades i stället mot bostadsområdena omkring den absoluta stadskärnan. Tävlingen vanns av arkitekt A. O. Bengts och trafikingenjör P. O. Bexelius, båda från Sverige, vilkas förslag dock inte som sådant kunde antas som grund för en slutlig stadsplan. I stället sattes en stadsplanekommitté i arbete med utgångspunkt i de planläggningsprinciper som hade utformats av tävlingens priskommitté. Till denna valdes bl.a. arkitekterna Aalto, Meurman och Väinö Tuukkanen, och som planerare engagerades Yrjö Lindegren och senare Erik Kråkström. Deras stadsplaneförslag lades fram år 1955 och det kanske mest utmärkande draget var trafikarrangemangen framför riksdagshuset, med en rad trafikleder i olika riktningar och nivåer, med rötter i bl.a. Slussens motsvarande arrangemang. En infartsled skulle ha löpt utmed banvägen på dess västra sida och tillsammans med en parallell led fördelat sig vidare i alla väderstreck, bl.a. rakt över bangården österut.

Kapitlet om Helsingfors stadsplaneutveckling avslutas med en noggrann redogörelse för Alvar Aaltos omtalade centrumplan från 1964, utsprungen ur en ny stadsplanekommitté för centrum som tillsattes så tidigt som år 1958. Aaltos djärva centrumplan baserade sig till skillnad från det tidigare förslaget på en utbyggnad av Tölövikens stränder. I övrigt behöll Aalto tanken på en infartsled parallellt med järnvägen som på bangården fördelade sig vidare i olika riktningar. Trots att Tuomi inte explicit anför det kan läsaren se sambandet mellan det förverkligade Norrmalmsområdet och Kampenområdet i Aaltos förslag, som alltså gjordes under den tid Norrmalm byggdes. Förhållandet mellan trafikleder och promenadområden i nivåer samt olika byggnader av monumentala mått gör sig klart gällande i såväl Norrmalm som i Aaltos förslag till Kampenområde. Norrmalm var givetvis inte det enda förverkligade, moderna centrumområde som Aalto hade studerat, en sak som Tuomi nog för fram.

Lahtis stadsplanehistoria grundar sig på Alfred Cawéns ruttmönstrade plan från 1878, som kommit att förbli stadens absoluta centrum. Detta vid 1940-talets slut till stor del av stenbyggnader i flera våningar täckta område, fick en fortsättning redan år 1931 genom Otto-I. Meurmans stadsplan för stadens västra delar. Denna baserade sig dels på slutna kvarter som en fortsättning på centrumkvarteren, dels på öppna kvarter i modernistisk anda. Det är här som 1940–1960-talens modernistiska stadsplanläggning tar fart. Med stadsarkitekt Kaarlo Könönen i spetsen planerades redan år 1940 en monumenta-

lisering av huvudleden, Alexandersgatan, med bl.a. tornbyggnader på vardera sidan om leden i båda ändorna samt en ökning av våningsantalet längs gatan. Tornen skulle tidsenligt bilda ett slags port till den egentliga citystaden, för att använda ett av den modernistiska stadsplanläggningens mycket nyttjade begrepp. Vid sidan av bl.a. tillkomsthistorien och tankeströmningarna bakom Lahtis byggnadsordning från 1947 och centraltorgets planering och förverkligande belyser Tuomi hur staten (genom Aravalänens särskilda villkor om att högst 30 % av byggnadernas våningsyta fick vara affärsutrymme) och tendensen att i småstäderna uppföra flervåningsbyggnader med flera olika funktioner (bostäder, kontor, affärer, garage etc.) hindrade förverkligandet av den modernistiska stadsplanläggningens internationella principer om att särskilja funktionerna i stadsplanen.

En central tanke i Lahtis stadsplanehistoria under efterkrigstiden var just centraltorgets planering och roll i axlarna Alexandersgatan och Mariagatan. Den senare dominerades av den gamla kyrkan och Saarinens stadshus i vardera ändan. Tuomi redogör detaljerat för Starckjohan-byggnadernas planering samt utlåtandet om centrumtorget som inbegärdes av Aalto, Olli Pöyry och Väinö Tuukkanen.

Uleåborgs efterkrigstida situation avvek från de övriga städerna på grund av dess stora förstörelse i bombningarna år 1944. Nyplanläggningen av staden motsvarade mest de förstörda europeiska städernas förhållanden med vidsträckt sönderbombade områden som möjliggjorde en radikal förnyelse av byggnadsbeståndet och stadsplanen. Staden inbegärde utlåtande av såväl Aalto som Meurman, av vilka den senare antog uppgiften och inkom med sitt förslag år 1945. Han strävade i detta till en funktionalistisk stadsplan med öppna kvarter och en bred med solljus och planteringar dekorerad huvudled från stationen till stadshuset. Meurman medgav dock att det inte gick att förverkliga ett helt rent funktionalistiskt alternativ i små och mellanstora städer – stadskärnorna i dessa skulle alltid komma att innehålla bostadshus. Han ansåg den största förtjänsten med det öppna byggnadssättet vara att varje enskild byggnads uppförande och form blir i stort sett oberoende av angränsande byggnader. Därav följde att den arkitektoniska stadsbilden blev mer enhetlig och hel än om byggnader i olika stil och från olika tidsperioder skulle angränsa till varandra på tomtgränsen. Tuomi poängterar att man endast i större städer hade lyckats uppföra större helheter med slutna kvarter och att mindre städer sällan kunde uppvisa dylika större byggnadsprojekt. Detta var ett förhållande som Meurman enligt Tuomi säkerligen ofta fått ta del av och som därmed förklarar hans argumentering för ett mera helt intryck genom ett öppet byggnadssätt.

Meurmans och Aarne Ervis senare stadsplan för Uleåborg utgick till stora delar från en modernistisk stadsplaneprincip i internationell anda, med rymd, luftighet, ljus och variation i stadsbilden.

I trästaden Joensuu, som under 1920-talet till största delen bestod av träbyggnader i en våning, inbegärdes år 1927 likaså utkast för planeringen av

områden i centrum av Meurman. Han kvarstod i detta uppdrag fram till 1950-talet – hans generalplan för Joensuu uppgjordes 1954 tillsammans med Olli Kivinen. Även för Joensuu försökte Meurman applicera de modernistiska tankarna, bl.a. genom en centralpark, en förfriskande lunga i staden.

I Hagalund, som nästan helt och hållet uppfördes på orörd mark, var det följaktligen lättast att fritt planera och bygga en helt modern stad(sdel) på en skala som förblivit unik i vårt land. Tuomi analyserar det inledande stadsplaneförslaget av Meurman samt det senare förslaget av Aarne Ervi, Olli Kuusi och Tapani Nironen (som i utvecklad form förverkligades) samt refererar till deras referenser och intryck ur stadsplanehistorien. Ervis olika versioner till centrumplan för Hagalund kan bindas vid de stadsplaneprinciper och fysiska lösningar som CIAM-gruppen hade presenterat, bl.a. Le Corbusiers plan för återuppbyggandet av staden S:t Die (1945) och Walter Gropius plan för Back Bay Center i Boston.

Avslutningen, benämnd ”Ideal och verklighet”, för fram forskningens centrala punkter. De fem städerna är goda exempel på hur olika praktiska förhållanden den modernistiska planläggningen hade att möta i verkligheten. De nya idealen kunde lättast och bäst förverkligas i det jungfruliga Hagalund, medan de äldre städernas byggnadsbestånd och traditionsbundenhet var svårare att övervinna. Tuomi för fram hur lätt man såg på trähusbeståndet, och samtidigt inte värderade högt stadsplanemässigt – dessa områden sågs utan tvivel som lämpliga nyområden. Den funktionella uppdelningen av staden och dess centrum lyckades man i de flesta finländska städer inte förverkliga; boendet förekom fortfarande i stadskärnorna trots att det inte motsvarade uttalade ideal. Tuomi påvisar även att man inte helt och hållet övergav traditionerna även om man antog uppfattningen av staden och dess centrum som något organiskt, ett för alltid föränderligt område. Det s.k. Stadtkrone-temat, med någon form av hierarkiskt utmärkande byggnad eller konstruktion i centrum, är ett exempel på ett traditionellt ideal som bibehölls. Forna tiders domkyrkor, borgar och palats ersattes exempelvis av Hagalunds centraltorn eller gruppen monumentala offentliga byggnader längs Tölövikens i Aaltos plan.

Tuomi konstaterar att stadsplaneringen i de ovan relaterade fallen är olika variationer på delvisa förverkliganden av modernismens stadsplaneideal (Hagalund var den enda planen som förverkligades i sin helhet). En viktig poäng i sammanhanget är att man sökte medel med vars hjälp man i framtiden trodde sig uppnå en modern, öppen och flexibel stadskärna. Dessa medel kunde vara exempelvis av planläggningsteknisk, juridisk eller retorisk (stadsplaneraren) natur. Den retoriska sidan i förankrandet av den modernistiska arkitekturen och stadsplaneringen är intressant och förtjänar vidare uppmärksamhet. Varje tidsålders arkitektur och planläggning har en tendens att förklaras och definieras genom en historisk syn på tidigare monument och byggda miljöer eller en retorik som använder dem som referenser. Tuomi påpekar att härav följer att de klassiska exemplen (Akropolis i Aten eller Markusplatsen i

Venedig) har återkommande livscyklar och tolkas av olika tidevarvs aktörer för specifika ändamål. Så även i fallet med de modernistiska stadsplanerna som gav de klassiska exemplen ur arkitekturhistorien en tolkning som passade in i deras ideologi och stödde deras syn på framtidens städer.

Författaren gör även iakttagelsen att man under perioden i fråga inom stadsplaneringen på sätt och vis hoppade över sin samtid och den existerande stadsbilden och såg in i en mer eller mindre nära förestående framtid. Resultatet från perioden var en rad oenhetliga stadsbilder och perspektiv i våra städer, en rad rivna kulturhistoriskt värdefulla helheter av träbyggnader samt i många fall halvfärdiga miljöhelheter av typen riksdagshuset.

Kaupunkikuuvan muutokset ger en god inblick i modernismens stadsplanering i Finland och ger vid handen hur viktig roll vissa centrala arkitekter, exempelvis Meurman, Aalto och Ervi, spelade i denna. Avhandlingen rekommenderas envar som vill förstå bakgrunden till efterkrigstidens tillägg i våra städers stadsbilder och urbana rum. Verket är rikligt, intressant och ändamålsenligt illustrerat. Man har vinnlagt sig om att publicera stora och överskådliga bilder som verkligen växelverkar med och ytterligare förklarar innehållet i texten och som dessutom gör verket lättläst. En orsak till att man kunnat satsa på bildernas storlek och framträdande är att avhandlingens omfattning inte hindrar det. Härvid kunde författaren kanske ha försökt fördjupa vissa avsnitt ytterligare. Avhandlingens lättlästa och vackra språk förtjänar även ett omnämnande.

Kim Björklund

DISKUSSION

Randanmärkningar om J. V. Snellman

Ännu under firandet av hans 200-årsminne går åsikterna om J. V. Snellman i mångt och mycket isär. Temat för jubileet är 'bildning'. Det är svårt att hitta en filosof som i tanke och handling skulle ha gett en lika bred och mångdimensionerad betydelse åt begreppet som Snellman. Jag skall i det följande försöka klargöra begreppets viktiga, ofta missuppfattade politiska funktioner genom att ställa en färsk studie mot mina egna uppfattningar. Kanske är jag inne på fel spår, i så fall skulle en öppen debatt om frågan vara välkommen.

Marja Jalava har skrivit en sällsynt förtjänstfull doktorsavhandling.¹ Jag rekommenderar den varmt, trots att jag här koncentrerar mig nästan uteslutande på ett av underkapitlen, på bara en sjundedel av en gedigen och tankeväckande bok. Jag kritiserar detta specifika underkapitel och för fram en delvis alternativ tolkning till Jalavas. Samtidigt vill jag betona att man inte skall dra några vidare slutsatser av min kritik; jag är rentav mycket nöjd med den största delen av det ifrågavarande underkapitlet.

Efter inledningskapitlet och en metodologisk diskussion redogör Jalava för sin syn på den moderna individualiseringens uppkomst. Därefter följer bokens första huvudkapitel som koncentrerar sig på A. I. Arwidsson, J. J. Tengström, J. V. Snellman och de fennomanska kulturkonservativa. Det andra huvudkapitlet som behandlar Rolf Lagerborgs (1874–1959) kulturradikalism är så omfattande och mångsidigt att det lika väl kunde ha publicerats som en skild avhandling. Jalava behandlar Lagerborgs berömda umgängeskretsar, lärare och förebilder men också hans motståndare. Lagerborg njöt av att väcka uppseende och förargelse, han överraskade genom att ändra åsikt. Att klarlägga hans verksamhet är idéhistoriskt fascinerande. Är man inte intresserad av det tidiga 1800-talets figurer kan man koncentrera sig bara på delen om Lagerborg, även om man därmed går miste om mycket.

Genom mina egna anmärkningar vill jag dock föra vidare diskussionen om en helt annan person, nämligen J. V. Snellman. I år, då vi firar Snellmans

¹ Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealisisessa kansalaisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914* (Helsinki 2005).

200-års jubileum, har det skrivits mer än någonsin om honom. Jag koncentrerar mig i det följande på det jag kallar Snellmans 'ursprungliga insikt', dess betydelse för hans karriär men också i en vidare bemärkelse. Här behöver Jalavas framställning nämligen korrigeras. Jag tillbakavisar bestämt den i dag så vanliga missuppfattningen att Snellman skulle ha drivit "enspråkighetens" sak. Det kan också behövas fästa uppmärksamhet på Snellmans människosyn, hans "personlighetsidé", som fick problematiska följder. Det moderna subjektbegreppet är med tanke på Jalavas bok viktigt, jag börjar därför med några anmärkningar om det.

Jalava träffar mitt i prick då hon konstaterar: "Individualismen är möjlig först då individen har möjlighet att röra sig mellan olika världar och bygga upp sitt jag med hjälp av det stoff som erbjuds av många potentiella identiteter."² Det samma gäller dock också nationalismen. Båda kräver ett lösgörande från de traditionella banden till släkten och bygden och ett sökande efter jaget och dess spelrum på nya okända sätt.

Jalava, som till att börja med forskat i just Lagerborg, har vidgat sin studie till att innefatta det moderna subjektjagets ursprung i allmänhet. Jag anser att hon har helt rätt i att kronologiskt avgränsa sin studie till brytningspunkten mellan upplysning och romantik i Europa. Individualiseringen och uppkomsten av en nationell identitet är två sidor av samma mynt, även om det förekommit manifestationer av båda redan innan det ovan nämnda genombrottet. Ingendera uppstod heller som sådan; genombrottet var också det bara en brytningspunkt i en process.

Som ett alternativ tänker sig Jalava en nordisk jämförelse. En sådan helhetsframställning fattas ännu. Delvis har en sådan jämförelse redan gjorts, nämligen i en färsk studie av Carl-Göran Heidegren.³ Hans definition av "det moderna" utgår dock från dagens sociologi, studien beskriver således *l'esprit positif* och dess segertåg i Norden. Jalavas tillvägagångssätt, att utgå från den moderna subjektuppfattningens uppkomst, förefaller mig vara riktigare och mer fruktbart. Filosofiskt sett hänger denna ihop med såväl Kants, Fichtes och Schellingens som Hegels subjektuppfattning.⁴ Man kommer inte ifrån det faktum att vissa perioder i de nordiska ländernas historia är omöjliga att beskriva utan dessa idéer. Man borde givetvis lägga till Herder till listan, även om hans inflytande var av ett annat slag än filo-

² "Individualismi on mahdollinen vasta, kun yksilöllä oli mahdollisuus liikkua eri maailmojen välillä ja rakentaa minänsä lukuisten mahdollisten identiteettien tarjoamista aineksista." Jalava, *Minä ja maailmanbenki*, s. 89.

³ C.-G. Heidegren, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (Göteborg 2004).

⁴ Jfr Svante Nordin, *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (Lund 1987); Juha Manninen, *Feuer am Pol. Zum Aufbau der Vernunft im europäischen Norden* (Frankfurt am Main 1996).

sofernas. Jag anser att Jalavas sätt att karakterisera det moderna är lyckat. Det leder till en mångfacetterad modernitet, men jag tror inte det går att undvika.

Jag kan inte helt hålla med Jalava då hon, lite lekfullt, ser A. I. Arwidsson som den första moderna människan i Finland.⁵ Enligt Jalavas definition kunde redan F. M. Franzén anses vara modern. Det kan ses mycket tydligt i Franzéns *Resedagbok 1795–1796*, publicerad av Anders Hernmarck.⁶ I den framgår det hur Franzén under sin stora resa i Europa går mot en subjektiv och tidsbunden skildring av sina upplevelser och samtidigt mot en modern subjektuppfattning. Jag menar inte här att vare sig Franzén eller Arwidsson skulle ha förblivit ”moderna”, men det går att se dem båda som förelöpare för ett modernt sätt att uppleva och känna.

Till skillnad från Jalava skulle jag själv i högre grad betona Snellmans personhistoria och då särskilt hans tid i Sverige. Det avgörande genombrottet i Snellmans tänkande skedde inte i Finland, utan i Stockholm åren 1839–1840. Där kom han i kontakt med ett mer utvecklat samhälle och en mer avancerad offentlighet än i Finland.⁷ Stockholm var Snellmans födelse- och uppväxtort. Han återvände till Stockholm 1837, han vistades där under de ovannämnda åren och även efter sin Tysklandsresa åren 1841–1842.

Det är inte omöjligt att Snellman kunde ha bosatt sig permanent i Sverige. Genombrottet i hans finsknationalistiska tänkande skedde först i Stockholm och det kunde mycket väl ha uteblivit. I Finland hade han fått rykte om sig som en envis studentledare som trotsade universitetets ledning, men en bredare nationell dimension kan inte ännu skönjas.

I Stockholm var Snellman en annan man. Han sökte sig genast till en debatt med den då ledande författaren i Sverige, C. J. L. Almqvist och skrev en fortsättning till hans roman i syfte att omkullkasta Almqvists idéer. Han anslöt sig till den moderata liberala tidningen *Frejas* redaktion och presenterade i en serie artiklar sin syn på vad som egentligen var viktigt i grundlagen och hur den svenska konstitutionen borde förnyas. Snellman umgicks också med det s.k. Aganippiska sällskapet och fick därigenom många berömda vänner. Snellman hade fått en sporre för sin verksamhet redan genom sin första polemiska tidskriftsartikel som år 1836 publicerades i *Svenska litteratur-föreningens tidning*. I den kritiserade han de svenska romantikernas *grand old man* P. D. A. Atterboms filosofiska verk. Kritiken mot Almqvist var utan tvivel inne på samma linje, dock utan att Snellman hade lagt märke till att Almqvist redan då sökte sig bort från sina romantiska ideal.

⁵ Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 82.

⁶ Franz Michael Franzén, *Resedagbok 1795–1796* (Stockholm 1977).

⁷ Den ovannämnda svenska perioden har belysts särskilt i Jouni Alavuotunki, *J. V. Snellman Ruotsissa, 1839–1840. Aatteet yhteiskunnallisessa ja historiallisessa miljössä*. Oulun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1986.

Strax efter att Snellman kommit till Sverige skrev han en intressant recension av romanen *Gustaf Lindorm*, skriven av en anonym författare.⁸ Han försvarade energiskt boken mot tidningen *Eos* kritik. Enligt Snellman var verket ett bevis på såväl författarens skicklighet som genialitet. Romanen handlade om att offra sig själv, men eftersom det skedde för en så subjektiv sak som ens anseende var det bara en symbol för den romantiska tidsandan, egoismen, utan någon djupare objektiv mening. Trots och uppoffring var enligt Snellman bara en form av njutningslystnad. Endast genom att ge upphov till en verklig förändring i världen kunde de få ett värde.

Enligt *Eos* var bokens författare en kvinna. Snellman ansåg att hon hade uppfattat mannens karaktär på ett mångsidigt och sanningsenligt sätt. Då Jalava behandlar Snellmans allmänna kvinnosyn och manlighetsideal genom det äktenskap han ingick i Kuopio, skulle det vara på sin plats att se vilken sorts kvinna som han verkligen lockades av.

Under den vår som Snellman tillbringade i Stockholm hade han tillfälle att stifta närmare bekantskap med författarinnan till *Gustaf Lindorm*. Emilie Flygare var en framgångsrik och självständig änka som försörjde sig själv och sin son genom sitt författarskap. Faktum är att Snellman friade till henne två gånger, men fick avslag båda gångerna, den andra gången dessutom på ett något elakt sätt under det Aganippiska sällskapets vårfest i maj. Hade det slutat på ett annat sätt hade Snellman knappast haft orsak att resa till Tyskland för att utsvulten skriva sin bok om personligheten. Kanske hade han inte haft orsak att återvända till Finland överhuvudtaget.

Efteråt gled den olycklige Snellman in i en medelålderskris och beskrev i sin korrespondens till brevvännen Fredrik Cygnaeus Finland som grottmänniskornas, ”troglodyternas” land. Han upplevde det som om hans ansträngningar varit förgäves. Den skarpsynte Cygnaeus drog i sitt svar slutsatsen att Snellmans stora sorg berodde på något så världsligt som en förälskelse. I det här speciella sinnestillståndet byggde Snellman upp ett nytt jag, det vill säga genom att skissera upp ett nationalpolitiskt program för Finland. Programmet fordrade en bok om personlighetens idé och en annan om statsläran, men grunden till Snellmans senare livsverk tog form redan sommaren 1840 i hans brev till B. O. Lille och Cygnaeus.

Beträffande det ovannämnda brevet skriver Jalava att då frågan gällde ”att upplösa eller bevara Snellmans jag fanns det inte plats för frågor om verklighet eller sanning”.⁹ Jag ser tankarna i brevet på rakt motsatt sätt, som ett försök att gestalta den verkliga situationen och dess hot på ett nytt sätt.

Under Snellmans vistelse i Sverige hade det tryckta ordet, den offentliga debatten och den allmänna opinionen fått ny betydelse. Den fundamentala insikt som han ursprungligen formulerade var att inte heller Finland längre

⁸ Pertti Karkama, *J. V. Snellmanin kirjallisuuspolitiikka* (Helsinki 1989), s. 38–39.

⁹ ”Snellmanin minuuden hajoamisesta tai säilymisestä, ei todellisuutta tai totuutta koskeviin kysymyksiin ollut varaa.” Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 151.

kunde byggas upp kring en bildad klass som enbart skrev för sina egna medlemmar och som strävade efter att upprätthålla en ämbetsmannastat. Till den här insikten hörde dock en annan idé som man kunde kalla för det snellmanska programmets ”strukturfel”. Detta var tanken att förändringen måste genomföras snabbt och att den därför enbart var möjlig genom en slags självförnekelse.

Tanken på en modern stat krävde ingen omväg genom t.ex. Israel Hwaser:¹⁰ den fanns tillgänglig i filosofie professorn J. J. Tengströms undervisning som Snellman var väl bekant med.¹¹ M a t t i K l i n g e har instämt i den här tolkningen,¹² eller rättare sagt, tolkningen har förstärkt hans tidigare åsikter. Jalava fortsätter på samma linje. Tengströms alster, den ”officiella nationalismen”, ersatte genom en ämbetsmannaetik det romantiska och subjektiva trotset och offerviljan som personifierats i den unge A. I. Arwidsson. De Arwidssonska idéerna hade svepts bort i den värsta politiska rensningen i det finska universitetets historia.

Den Tengströmska nationalismen var på 1830-talet en självklarhet också för Snellman men under sommaren 1840 tillfredsställde den inte längre honom. Snellmans nya program kan tyckas originellt om man inte tar i beaktande de influenser han fått från det offentliga livet och dess förutsättningar i Sverige.

Snellman trodde inte att Finland hade någon chans att klara sig i framtiden om den skulle förbli en integrerad del av Ryssland. Överhuvudtaget kunde landet inte bli stabilt så länge det var en ämbetsmannastat där svenskan var den styrande klassens, administrationens, rättsväsendets och utbildningens språk samtidigt som största delen av befolkning talade finska. Majoriteten var alltså utesluten från svenskan och därmed från den högre bildningen, som för Snellman var av fundamental betydelse. Att överbygga den här klyftan var en av kärnfrågorna i Snellmans tänkande.

Svenskans utbredning i Finland hade avstannat. Det verkade inte möjligt att vänta på att de finskspråkiga skulle ta ansvar för utvecklingen, något som kunde ta flera generationer. Ryssland hade aktivt gått in för att förryska östersjöprovincerna och Polen, vilket Snellman också påpekade i sin brevväxling med Lille och Cygnaeus. Det ryska inflytandet märktes naturligtvis på många sätt också i Finland, en del av det stora kejsardömet. Snellmans strategi för att förhindra det ryska inflytandet gick ut på att den bildade ämbetsmanna- och kultureliten språkligt sett skulle alliera sig med den obildade finska majoritetsbefolkningen. Folkets skulle bildas och lyftas upp bland de suveräna nationerna.

¹⁰ O s m o J u s s i l a, *Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty* (Helsinki 1987).

¹¹ J u h a M a n n i n e n, ’Valoa valtion yössä. Modernin valtion oppi Suomessa 1830–1831’, *HAik* 101 (2003: 2), s. 228–247; J u h a M a n n i n e n, *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa* (Oulu 2003).

¹² M a t t i K l i n g e, *Poliittinen Runeberg* (Helsinki 2004).

Det här var inte en tanke som t.ex. J. J. Tengström motsatte sig, han ansåg bara att Finland först måste industrialiseras och att det nationella uppvaknandet därefter skulle följa av sig självt. Snellman var dock rädd att tiden höll på att rinna ut. Motsättningen kommer klart fram senare i brevväxlingen mellan Tengström och Snellman vid årsskiftet 1847/1848. Tengström betonade att under de rådande omständigheterna behövde Finland ett sekel eller två av fred och gradvis tillväxt inom den borgerliga industrin för att en nationellt betingad intellektuell bildning skulle kunna uppstå. Snellman ville inte beskriva situationen som varken krig eller fred. Han menade att det varje dag rycktes bitar från den finska nationaliteten i all tysthet. Han trodde inte att Ryssland kunde acceptera ett främmande språk, främmande lagar och en främmande religion så nära sin huvudstad, praktiskt taget på sin bakgård. Därför måste man bygga upp ett medvetet motstånd som kunde bevara sitt eget tänkesätt och sin egen övertygelse mot den bildningsform som blev påtvingad utifrån.¹³

Tengström lärde vid den här tiden ut att i Ryssland, som bestod av många olika folkslag, sammanföll inte nödvändigtvis det ryska folkets och monarkins intressen. I sitt svar erkände Snellman den här dualiteten, en ”delikatess i förhållanden”. Han förstod också senare att utnyttja detta då han genom kejsaren drev Finlands intressen.

I enlighet med sin nya linje utvidgade Snellman nu sin syn på ’bildning’. Ännu i en pamflett om akademiska studier från 1840 använder han ’bildning’ i bemärkelsen bemyndigande universitetsbildning, i praktiken alltså en ämbetsmannaföstran. Begreppet fick en ny innebörd för Snellman och kom att innefatta all innovativ aktivitet som berörde någon samhällsklass och låg i ”tidens anda”.

Snellman gav inte upp den fundamentala insikt han kommit till i Sverige sommaren 1840. I en lång debatt år 1859 om nationalitetsfrågor med August Schauman från *Papperslyktan* sammanfattade Snellman sin insikt: ”[...] må han [Schauman] ihågkomma, att i Finland icke är fråga om Finnar och Svenskar, utan om en *bildad* Svensk och *obildad* Finsk befolkning.”¹⁴

Snellman preciserade också sin insikt:

Frågan är här i Finland icke om tvenne språk som sådana, utan om ett språk för all högre bildning, ett annat för den stora från denna bildning utslutna massan, om ett språk för alla offentliga samhällsangelägenheter, ett annat, som från medvetandet om och deltagandet i desamma utesluter sju åttondedelar af landets befolkning; det är fråga om vid ett sådant tillstånd den nationalitet, som finnes, kan bevaras och utveckla sig.¹⁵

¹³ För en vidare kontext se J u h a M a n n i n e n, ”...se voitti itselleen vain sivistyksen voitot” – Suomen hegeliiläisyyden perusteemoja, Juha Manninen & Ilkka Patoluoto (toim.), *Hyöty – sivistys – kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa* (Oulu 1986), s. 149–155.

¹⁴ J. V. Snellman, *Samlade arbeten* (SA), IX (Helsingfors 1997), s. 121.

¹⁵ SA IX, s. 165.

När tvåspråkigheten definierades som ett godtagande av en sådan situation måste man konstatera att Snellman faktiskt motsatte sig den. Men det betyder inte att Snellman skulle ha motsatt sig tvåspråkighet i dess nuvarande bemärkelse. Jag kan inte heller instämma med den gamla uppfattningen, som Jalava upprepar utan att ha studerat saken närmare, att Snellman ursinnigt skulle ha drivit enspråkighetens sak.¹⁶ Sett ur den här synvinkeln frånser man det faktum att Snellmans frågeställning gällde bildningen och dess fördelning och konsekvenser.

Snellman tillbakavisade skarpt att enspråkighet skulle vara huvudsaken eller ett självändamål för honom. Inte heller eftersträvade han det i någon övergripande mening. Snellmans språkpolitiska teser var inte inriktade på att undanröja det svenska språket, utan på att dess dåvarande dominerande ställning inte borde upprätthållas. Enligt honom gällde frågan bara de bildade klassernas språk, inte den egentliga svenskspråkiga befolkningens.

Om svenskans framtid i Finland skrev Snellman:

Ty det är klart nog, att samma språk, på hvilket de bildade mottaga sin undervisning, hvilket de hafva att använda i litteraturen och i alla sina medborgerliga värf, äfven skall blifva familjens och uppfostrans och det allmänna samtalspråket. Antaget att dessa förhållanden inträda, kan det endast blifva fråga om, hvilken ställning Svenska språket skall intaga jemte öfriga fremmande språk. Det måste för det första kännas af dem, som egna sig åt administrationen, lagskipningen, undervisningen och kyrkans tjenst bland den Svenska befolkningen. Kunskap deri blir också nödvändig för dem, som vilja lära känna Finlands historia, lagar, institutioner, litteratur, dess kultur öfverhufvud ur källorna. Redan härigenom skulle Svenskan träda ur kretsen af öfriga fremmande språk. Utan tvifvel skall också Sveriges litteratur för all framtid bibehålla ett härfpå hvilande framstående värde för de bildade i Finland. Svenskan skulle således alltid komma att utgöra ett hufvudsakligt föremål för studium i de Finska skolorna, och företrädesvis kunskapen deri komma att tillhöra den vetenskapliga bildningen i Finland. Men för den allmänna litterära bildningen komme den icke att utgöra nötvändigt villkor.¹⁷

Det kanske upplevdes som kränkande att Snellman beskrev svenskan som ett ”främmande” språk, även om han genast preciserade att svenskan alltid kommer att ha en särskild ställning i Finland. Om man idag skulle fråga om den som skrivit uttalandet understödde enspråkighet eller tvåspråkighet, skulle nog de flesta gissa på tvåspråkighet.

Jag anser att Snellmans ursprungliga ”strukturfel” inte låg i hans uppfattning att de finska språkförhållandena borde förändras i en särskild riktning, vilket de i stort sett också gjorde. Felet låg i det sätt han trodde förändringen skulle genomföras. Jalava är medveten om det här särskilda draget,

¹⁶ Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 177.

¹⁷ SA IX, s. 18.

men behandlar det bara i en fotnot.¹⁸ Det skulle ha förtjänat en noggrannare behandling.

Hur underligt det än låter, underskattade Snellman den finskspråkiga befolkningens möjligheter att självständigt bilda sig på sitt eget språk då den fick en möjlighet till det. Samtidigt överskattade han den svenskspråkiga bildade klassens beredskap att ge upp sitt modersmål. Det här ledde till, som Jalava konstaterar, ett starkare motstånd mot en förändring i språkförhållandena. Vill man kalla Snellman för en ”väckare” måste man dock konstatera att hans försök att genom att publicera *Maamiehen Ystävä* väcka den finsktalande bondebefolkningen blev rätt så kortlivat.

Ännu på sin ålders höst talade Snellman om de kommande, ursprungligen svenskspråkiga generationerna:

De skola till finska folket öfverföra den fäderneärfda bildningen, men i en form, som kan göra detta folk delaktigt af densamma, och i hvilken det kan erkänna den för nationens. Den samhällsklass, som historiskt haft all makt i detta land i arf, skall då blifva, hvad den alltid bort vara, men icke varit, det finska folkets naturligt ledare, och den skall hafva vunnit, hvad den nu saknar, ett fast ryggstöd i miljonernas erkännande.¹⁹

Uttryckt i nutida termer utgjorde alltså den finlandssvenska ungdomen enligt Snellman den framtida naturliga ledande samhällsklassen; den var det subjekt som skulle genomgå förändringen. Det enda som krävdes var att man bytte sitt modersmål till finska. Med hjälp av nationell entusiasm kunde detta enligt Snellman genomföras av en bildad ungdom, som nu upprätthöll en nedärvd kultur. Snellmans framhävde förändringens subjekt då han skriver: ”[...] *dess kärna skall utgöras af den nuvarande svenska bildade klassens barn och efterkommande*, och jag anser, att det vore en oersättlig olycka för landet, om så icke skulle ske.”²⁰ Den obildade klassen behövde sitt eget språk, men den bildade kunde välja ett annat.

Situationen var dock ännu en annan bland hans samtida. Det säger någonting om Snellmans attityder att han behövde Elias Lönnrot men att han respekterade J. L. Runeberg mer än någon annan.

Jalava definierar helt riktigt Snellmans målsättning som nationell enhet. Man kan tillägga att enheten behövdes på grund av det ryska hotet. Snellman ansåg dock inte att det kejsrerliga, mångkulturella Ryssland utgjorde ett hot,

¹⁸ Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 183.

¹⁹ SA XII, s. 683.

²⁰ Kursivering i originalet. SA XII, s. 682. Citaten kommer från Snellmans berömda polemik mot det liberala partiets grundare. Jag tror dock inte att tankegången var menad att locka till sig motståndarna. Den är överensstämmande med Snellmans betoning på bildning och tradition. Man kan se Snellman som en modern människa, men han var inte en modernist som krävde att man skulle börja om från början.

med kejsaren var det möjligt att ha en förtrolig relation. Men utvecklingen i Ryssland stod inte stilla. Snellman trodde att de fria institutionerna förr eller senare skulle slå igenom i hela Europa, också i Ryssland, även om han inte kunde skriva det rent ut.

Hvad Finska folket, när denna den politiska frihetens tid kommer, skall hafva att kämpa och lida, det är samma framtids medvetande förbehållet. Historien lärer, att de små nationaliteterna aldrig haft några glupskare fiender, än de politiskt fria stora folken. De stora eröfrarenas riken hafva åter sönderfallit. Men de stora fristaterna hafva förlagt sin stam, sitt språk, sina seder, lagar och institutioner i de länder, de kufvat, och historien har förgäfvets sökt spåren af, hvad som varit före deras herravälde. Grafen står den eröfrande despoten nära; men ett herskande folk lefver ett långt lif.²¹

Ryska användes ju redan nu i Finland, speciellt i de många ryska handelsbodarna. Den ryska inflyttningen ökade och

[d]et är uppenbart, att ett nyt språk, det Ryska, dagligen allt mera inkränktar på Svenskans område – på Finskans framtidsområde. [...] Detta sker förnämligast på tvenne vägar: genom undervisningen och handelsrelationerna. [...] Med undantag af de få bland Finska allmogen [...] har Ryskan gjort framsteg i de klasser, hvilkas språk är företrädesvis, om icke uteslutande varit Svenskans. [...] Det kan tilläggas, att vid Finska militären kommandot är Ryskt, och hvarje officer talar och skriver Ryska språket.²²

Snellman glädde sig åt de italienska och tyska enhetssträvandena, de olika nationaliteternas framträdande i Österrike och Frankrikes stöd till tanken på ett nationaliteternas Europa. Man var dock tvungen att vara försiktig med hur man uttryckte sig i Finland, som ju också det var en del av ett imperium. På en allmän nivå var den europeiska mångfalden lofvärd:

[...] vår öfvertygelse är, att just därför, att den Europeiska kulturen är rotad i formernas mångfald, äfven intresset för dessa formers bevarande och utbildande, som genom de politiska revolutionerna trädit i bakgrunden, skall ånyo taga ut sin rätt. Europa har alltid bekämpad universalväldet och kulturens enformighet; det skall säkert fortfara i denna strid och fortfarande lyckas.²³

Snellmans syn på USA och dess assimilerande nationalitetspolitik var år 1859 inte lika ljus då han jämförde nordstaterna med söderns slavstater. Han förutspådde inte inbördeskriget och dess följder, men han hade dock en viss förståelse att se saker ur ett långt perspektiv: ”För mänskliga bildningens intresse

²¹ SA IX, s. 121.

²² SA IX, s. 19.

²³ SA IX, s. 36.

må äfven hvarje tänkande önska, att det under seklernas lopp måtte utbilda sig ett antal sjelfständiga stater och nationaliteter. Ty eljest skulle icke blott Europa utan alla jordklotets folk hafva att motse ett förtryckande välde, hvars like ännu aldrig funnits.²⁴

Snellman såg nationernas konkurrens och mångfald som nödvändig för mänsklighetens utveckling. Att det bara fanns en enda superstat vore fördärligt, en sådan världsstat skulle leda till att utvecklingen stannade upp. Men varför kunde Snellman inte acceptera en liknande pluralism inom staterna?

Jalava menar att det handlar om nationalitetens, nationens och språkfrågans betydelse för Snellmans identitet och jag. Hon ser i dessa frågor ett liknande behov av samhörighet som i Snellmans förhållande till sin fru, ett sätt att bevara och ge mening åt livet, att skydda jaget.²⁵ Det ligger säkert någonting i det. Problemet med den här typen av förklaringar är att de inte är mer än delförklaringar. De klargör inte de specifika tankar och handlingar som uppstår. Snellman kunde likaväl ha gett mening åt livet och skyddat sitt jag genom att bli en Schaumansk liberal eller en Freudenthalist före A. O. Freudenthal. Snellman var ju en svenskspråkig författare och bildade en svenskspråkig familj, dessutom var han född och hade länge vistats i Stockholm. Han var ingen ”avhoppare” utöver att han krävde att hans egen kulturella referensgrupp skulle vara det. Snellman kunde också ha blivit den som förryskade Finland och på så sätt skapade mening i sitt liv och fått stöd, säkerhet och respekt för sitt jag från ett stort rike, ett rike som världsanden ännu kunde ha haft något i beredskap för.

Jalava har också rätt i att Snellman var rädd för att Finland skulle splittras inifrån av klasskonflikter och egoistiska intressekonflikter, på samma sätt som han var rädd för att landet skulle bli kuvat av främmande – man kunde tillägga: ryska – makter. Det är dock svårt att förstå varför hotet, så som Jalava föreslår, skulle ha skapats i virvlarna mellan Snellmans inre jag, hans egna motstridiga impulser och kraven från hans medmänniskor.²⁶ Tvärtom handlade det om att Snellman ansåg att behövdes en förändring i språkförhållandena, och den nationella enhet som därmed skulle uppstå, för att stoppa ett yttre hot. Han menade att enbart en ämbetsmannastat eller en liten bildad klass som var språkligt isolerad från majoritetsbefolkningen inte kunde klara av ett sådant hot. Den här avgörande strategiska synvinkeln hamnar i skymundan om man bara talar om livets mening på en allmän nivå.

Det behövs ändå psykologi för att förstå situationen i sin helhet. Viktigare än djuppsykologi är här den som Snellman själv formulerade i sin bok *Idee der Persönlichkeit*. Jalavas beskrivning är berömvärd; hon ser sambandet med Snellmans verk om statslära. Jag vill ändå påstå att hans personlighetslära hade en ännu större betydelse.

²⁴ SA IX, s. 41.

²⁵ Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 179–180.

²⁶ Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, s. 178.

Man kan utan svårighet acceptera spekulationen att Snellman sedan sin ungdom led av en svag jagbild och att hans beteende kan ses som en överkompensation för detta. Snellman betonade själv vikten av tidiga emotionella stimuli, den kritik som riktats mot dem och att de ändå bevarades som en slags beståndsdelar i personens världsbild. Man kan skönja en viss autobiografisk innebörd i sådana uttalanden. Vi vet att Snellmans far hade en världsbild som förknippades med en absolut antiegoism²⁷ och att J. J. Tengström hade en liknande, om än mer moderat inställning. Jalava har mycket träffande beskrivit den antisubjektivism som präglade Snellmans tänkande och agerande. *Idee der Persönlichkeit* är en lovsång till andens seger över allting naturligt, egoistiskt, subjektcentrerat.

Av den personlighetsuppfattning som Snellman självt byggt upp följde att de "bildade" kunde förväntas överträffa sig själv, till skillnad från de "obilidade" som ännu klängde sig fast vid naturen. Thiodolf Rein såg det som mycket motsägelsefullt att Snellman förväntade sig att svensktalande skulle kunna skilja åt språk och nationalitet medan han inte förväntade sig det samma av finskspråkiga.²⁸ Sett ur den ovannämnda synvinkeln var det dock inte motsägelsefullt. Snellman avsåg ju inte svensktalande i allmänhet, utan den svenskspråkiga bildade klassen, och det är väl ingen hemlighet att han såg mera styrka i bildning än i obildning.

Snellmans personlighetslära ledde till felbedömningar, till att han överskattade vad den svenskspråkiga bildade klassen var beredd att göra då den fick höra Snellmans sanning och blev lovad en framtid som landets nya ledande klass med ett nytt språk. Felbedömningen ledde till raka motsatsen av det han ville uppnå. Det egna språket sågs som värt att försvara, såväl bland svensk- som bland finskspråkiga. Det fanns dock också de som följde filosofens råd.

Det är inte mycket man kan lära sig av Snellman beträffande pluralism inom nationer. Man kan säga att mångkulturalism för honom fungerade mellan nationer, inte inom dem. Snellmans antisubjektivism, som tillbakavisade alla naturliga böjelser, var alltför idealistisk för att kunna väcka någon förståelse. Dessutom blev Snellman, genom sin egen list, en förebild för dem som förespråkade eftergivenhet. Detta trots att han egentligen ville mana till motstånd. Man kan alltså fråga sig varför man borde fira en sådan persons livsverk.

Svaret är enkelt: trots vissa paradoxala drag i sina läror lyckades Snellman framkalla en känsla av tillhörighet bland befolkningen i Finland och i dess olika samhällsgrupper.

²⁷ J u h a M a n n i n e n, 'Härmä-katekesen. Christian Henrik Snellmans (1777–1855) swedenborgiansk-mystiska världsbild', *HArk* 105 (1995), s. 179–250.

²⁸ T h . R e i n, *Johan Vilhelm Snellman I* (Helsingfors 1895), s. 420 f. Se även J a l a v a, *Minä ja maailmanhenki*, s. 176 och för ett tidigare verk S v e n L i n d m a n, *Män och idéer* (Åbo 1981), s. 19–20.

Sett ur den här synvinkeln blev staten och individens engagemang i den betydelsefullt i vissa historiska vändpunkter. Snellmans nationalism var inte uteslutande *per se*. Målet att sprida bildningen till hela befolkningen var inte detsamma som att utesluta en viss folkgrupp ur nationen eller att motarbeta andra nationers inflytande, företeelser som varit nog så vanliga i nationalismens historia. Enligt Snellman drev nationerna sina egna intressen och det hade de rätt att göra. Deras framgång hängde dock på existensen av en överordnad ömsesidig och kulturell helhet, en världsande. Den nationella kultur som Snellman eftersträvade var inte en lovsång till en påhittad unik kultur, utan en speciell form av allmänmänsklig kultur. Som sådan var den skyldig att leva enligt och tävla om den allmänmänskliga kulturens höga krav.

Juha Manninen

Några anmärkningar till Juha Manninens randanmärkningar

I sitt inlägg ger professor *J u h a M a n n i n e n* en mycket positiv bild av min doktorsavhandling. Jag vill passa på och tacka honom varmt för det. Samtidigt lägger Manninen fram flera synpunkter på det underkapitel som handlar om *J. V. Snellman*, vilka jag i det följande vill kommentera.

Man kan börja med att konstatera att min karakterisering av *A. I. Arwidsson* som ”vårt lands första moderna människa” (”maamme ensimmäinen modernina ihmisenä”) inte skall tas bokstavligt. Tvärtom konstaterar jag att ”huruvida Arwidsson var Finlands första moderna människa eller ej, kan han i varje fall ses som ett representativt exempel på ett modernt individsubjekt” (”olipa Arwidsson sitten Suomen ensimmäinen moderni ihminen tai ei, hän on joka tapauksessa edustava esimerkki modernista yksilösubjektista”) (s. 82–83).

Kanske kommer lekfullheten i min kommentar inte klart fram i kontexten. Jag har inte heller klart för mig hur allvarlig Manninen är då han skriver att jag i min avhandling inte granskat vad för slags kvinna *Snellman* ”verkligt lockades av”. Manninen menar att en sådan kvinna hittas i den begåvade svenska författaren *Emilie Flygare*. Får man tro traditionen som *Th. Rein* förmedlar, friade *Snellman* till henne åtminstone en gång år 1840, dock utan framgång.¹

Manninen har säkert rätt i att *Flygare*, en änka som försörjde sig själv och sin son genom att skriva, ytligt sett var i en helt annan position än *Snellmans* oerfarna barnhustru *Jeanette Wennberg*. En helt annan fråga är om *Snellman* beundrade just *Flygares* självständighet och framgång eller om det handlade, som han uttryckte det i en dikt till henne, om hennes kvinnliga ljuvhet, öppna själ och barnsligt rena sinne.²

De ”verkliga” motiven bakom *Snellmans* frieri förblir höljda i dunkel p.g.a. det mycket torftiga källäget. Det finns dock ingenting i *Snellmans* massiva litterära produktion som ger en anledning att tro att han skulle ha uppskattat egenskaper som självständighet och oberoende hos kvinnor. Han skriver

¹ *T h . R e i n*, *Juhana Vilhelm Snellman* I (Helsinki 1981), s. 195.

² *J. V. Snellman*, *Samlade arbeten* (SA) I (Helsingfors 1997), s. 692.

”en man älskar aldrig, säger aldrig, en självständig och sjelftillräcklig qvinna [...] omständigheterna kunna föra henne till en yttre självständig ställning i lifvet; men är hon qvinnlig och älskvärd, så är hon beredd att öfvergifva den”.³ Inte heller finns det någonting i de kärleksdikter och -brev som Snellman år 1845 skickade till sin kommande hustru som ger en anledning att tro att inte den mjuka och undergivna Jeanette Wennberg ”verkligen lockade” honom, eller att hans förhållande till Flygare på något sätt skulle ha betytt mera för honom.

På en mer allmän nivå kritiserar Manninen mina psykohistoriska tolkningar om nationalitetens, nationens och språkfrågans betydelse för Snellmans identitet och jag. Manninen menar att den här typens förklaringar bara är delförklaringar och att de reducerar t.ex. det konkreta hot som förryskningen innebar till Snellmans inre.

Manninens kritik skulle vara berättigad om avsikten med avhandlingen var att i detalj förklara Snellmans tänke- och handlingssätt, och om den enda förklaring jag gav var Snellmans strävan att skydda sitt jag och ge mening åt livet. Så är dock inte fallet.

För det första konstaterar jag explicit i min avhandling att bara för att man tar i beaktande djuppsykologiska dolda meningar i ett historiskt källmaterial innebär det inte att materialet reduceras till ett undermedvetet eller förträngt undre skikt, som anses vara mer grundläggande än det medvetna. Emotionella laddningar har betydelse för forskningen bara då de sätts i förhållande till tidsperiodens allmänna händelser och de kulturella och materiella uttrycksmöjligheter som stod till förfogande (s. 35, se också not 130). Då jag i min avhandling t.ex. drar paralleller mellan frågan om nationens inre och yttre självständighet och Snellmans syn på individens, och i sista hand hans egen självständighet (s. 178), påstår jag inte att detta är den ”slutgiltiga förklaringen”. Det är endast en dimension – om än i mitt tycke en betydelsefull sådan – av hans tänkande. Betoningen av den djuppsykologiska dimensionen i min forskning beror framförallt på att forskningsobjektet är just den moderna individualiseringen och det självreflekterande subjektet i det autonoma Finland (s. 15–20) – inte t.ex. Snellmans förhållande till Ryssland, som redan mångsidigt behandlats i tidigare forskning.⁴

För det andra konstaterar jag också explicit i min avhandling att Snellmans projekt inte bara handlade om att skydda jaget och garantera ett meningsfullt liv (s. 156). Vid sidan av den här djuppsykologiska dimensionen lyfter jag fram bl.a. frågor om den antisubjektivistiska problematiken i Snellmans filosofi (s. 157–166), sammanhållningen i det moderna, industrialiserade klassamhället (s. 156–157, 166–168) samt rättfärdigandet av den nya medel-

³ SA VII, s. 425; se även Marja Jalava, ’Kansakunnan miestä muokkaamassa’, *HAIK* 1/2006, s. 5–17.

⁴ Se t.ex. Heikki Viitala (toim.), *Snellman, valtakunta ja keisarikunta*. Snellman-instituutin julkaisuja 10 (Kuopio 1990).

klassmannens maktställning (s. 167–170, 180–182). Då man granskar Snellmans strävan efter ett meningsfullt liv och att skydda sitt jag blir det klart att t.ex. August Schaumans liberalism inte hade kunnat uppfylla dessa behov. Schaumans ideologi var alltför universalistisk och individcenterad och hotade därmed att splittra den nationella enhet som var så central för Snellman, såväl av filosofiska, samhällsliga, politiska som av personpsykologiska skäl (se särskilt s. 202–203).

Jag vill också rätta till en missuppfattning i Manninens text beträffande strävan att skydda jaget och ge livet mening. Då jag konstaterar att Snellman inte tolererade frågor om verklighet eller sanning då hans jag var hotat (s. 151) syftar jag inte på Fredrik Cygnaeus brev till Snellman i juni 1840, utan på den grundläggande dynamik i Snellmans personlighet som jag rätt så ingående analyserar före det citat som Manninen hänvisar till (s. 148–151).

Framförallt syftar jag här på det kontrollbehov som syns både i Snellmans offentliga och i hans privata liv, samt den exceptionella aggressivitet som han uppvisade mot människor som av en eller annan orsak inte delade hans åsikter. I den kända tidningsartikeln *Finska emigrationen i Sverige* (1858) stämplade Snellman t.ex. de liberala studenterna som föraktliga, både vad gällde deras motiv och deras karaktärsdrag. Här var det inte frågan om enbart en saklig reaktion på den fara som den antiryska atmosfären utgjorde mot Finlands autonomi. Snellman strävade samtidigt efter en svartvit indelning i ”fosterlandets vänner vs. fosterlandets fiender”, han ville ogiltigförklara och till och med verbalt omintetgöra sina motståndare.⁵ Psykoanalytikern Eero Rechartt har kopplat ihop just den här typen av aggression och destruktivitet med mångdimensionerade psykiska processer vars uppgift är att avlägsna en upplevd störning från det psykiska rummet, att skapa ordning i jagupplevelsen samt att uppnå ett tillstånd av lugn och balans.⁶

Jag skulle gärna läsa mera om Manninens syn på hur historisk verksamhet förklaras psykologiskt. Han framkastar nämligen en intressant tolkning av orsakerna till varför Snellmans nationalitetsprogram blev radikalare i början av 1840-talet. Enligt Manninen var det Emilie Flygares avslag som kastade Snellman in i en begynnande medelålderskris där han ifrågasatte sina strävanden fram till då: ”I det här speciella sinnestillståndet byggde Snellman upp ett nytt jag, det vill säga genom att skissera upp ett nationalpolitiskt program för Finland.”

Ett brustet hjärta bidrog säkert till Snellmans krisstämning. En annan viktig faktor är den djupa bitterhet som Snellman upplevde på grund av att hans akademiska karriär tagit slut då han för en tid avstängts från universitetet. I det brev från sommaren 1840 till B. O. Lille och Fr. Cygnaeus som

⁵ SA VIII, s. 194–203.

⁶ Eero Rechartt, 'Uhattuminius', Johannes Lehtonen, Eero Rechartt & Kauko Vauhkonen, *Unohdettu neuroosi*. Reports of Psychiatria Fennica, Report no 85 (Helsinki 1988), s. 38–57.

Manninen citerar, kritiserar Snellman förhållandena i Finland mycket hårt. Universitetets 200-årsfest är den huvudsakliga orsaken till Snellmans raseri; han beskriver den som en ”dans på en begrafning”.⁷ Snellman fortsatte också med att i *Saima* oförsonligt kritisera universitetet. Enligt August Schauman lärde han till och med sin pudel Toveri att med tassan på nosen imitera ”hur professorerna funderar över sina löneförhöjningar”.⁸

För övrigt hade Snellman funderat på att aktivt arbeta för att främja nationen redan före sin vistelse i Stockholm 1840. År 1845 skrev han till sin lärare och vän J. J. Tengström att ”från 1834 ungefär hade den nu grasserande Fennicismen tillhört mina planer”. Samtidigt konstaterade han att han inte skulle ha börjat publicera tidningen *Saima* om han hade trott sig ha en chans att få en akademisk tjänst i Helsingfors.⁹ I ljuset av historiens uppfyllda möjligheter är det intressant att spekulera vilken form Snellmans nationalitetsprogram kunde ha fått om han haft möjlighet att fortsätta sin filosofiska forskning på 1840-talet. Jag anser det vara fullt möjligt att Snellmans program inte skulle ha blivit ett samhällspolitiskt stridsrop i stil med *Saima*, om han inte hade blivit utestängd ur de akademiska kretsarna.

Den kanske mest betydelsefulla av Manninens kommentarer gäller min uppfattning att Snellman ursinnigt drev enspråkighetens sak, en uppfattning som Manninen kallar för en seglivad missuppfattning. Han konstaterar – helt korrekt – att Snellman inte alls eftersträvade att uttradera det svenska språket i Finland, utan endast att den svenskspråkiga bildade klassen skulle byta modersmål till finska.

Då användningen av begreppet ”enspråkighet” är något oklar i min avhandling kan det vara på sin plats med en förklaring. Jag syftar på Snellmans kungstanke att ”en nation måste hafva *ett* språk”, i Finlands fall alltså finska. Enligt Snellman borde nationens medlemmar använda finska såväl som officiellt språk – alltså i domstolar, förvaltning, undervisning och litteratur – som i familje- och umgängeslivet.¹⁰ Då man påminner sig om hur han genom decennierna i hetsiga ordalag försvarade den här tesen, tycker jag att man med skäl kan beskriva det som ”ursinnigt”. I den betydelsen kan man också se enspråkigheten som ett centralt mål för Snellman – dock inte som ett självändamål. Enspråkigheten var viktig för att, som jag konstaterar i min avhandling (s. 175–176), nationen och individen konstitueras genom språket. Snellman sammanfattade detta i en föreläsning år 1861: ”Att menniskan göres delaktig af Ordet, detta gör hennes ande till menniskoande”.¹¹

⁷ SA I, s. 687–690.

⁸ Ursprungstexten lyder: ”[M]iten professorit mietiskelevät palkankorotuksiaan.” August Schauman, *Kuudelta vuosikymmeneltä Suomessa I* (Jyväskylä 1924), s. 194–195.

⁹ SA V, s. 580–581.

¹⁰ T.ex. SA IV, s. 411–423; SA IX, s. 14–20; SA XII, s. 681–684.

¹¹ SA X, s. 595.

En helt annan fråga är vad Snellmans förhållande till vad man idag menar med en- och tvåspråkighet skulle ha varit. Jag tar inte ställning till den här frågan i min avhandling eftersom jag ställer mig mycket skeptiskt till att lägga in historiska personers åsikter i en helt annan tidsperiod. Som Snellman uttryckte saken, ”hvarje menniska är ett barn af sin tid”, hennes tänkande är således organiskt kopplat till den historiska kontexten.¹²

Manninens spekulation om att Snellman hade accepterat tvåspråkigheten i dagens Finland blir ännu intressantare då man betänker att Snellman ansåg att den svenskspråkiga delen av befolkningen inte hörde till det *finska* folket, även om de kunde höra till *Finlands* folk.¹³ Snellman menade att nationen – och därmed också statsborgarna, den elit som styrde nationen – utgjordes av den del av folket som hade väckts till nationellt medvetande.¹⁴ Man kan därför fråga sig hur den svenskspråkiga befolkningens politiska rättigheter hade utvecklats i Finland om Snellmans språkprogram hade förverkligats? Snellman var ju inte intresserad av folkets makt utan av *nationens* makt. Litet tillspetsat kunde man säga att ett av huvudmålen med hans nationalpolitiska program var att säkra den styrande elitens ställning. Ur Snellmans synvinkel var det ju bara genom att byta modersmål som eliten kunde bli ”hvad den alltid bort vara, men icke varit, det finska folkets naturliga ledare”.¹⁵

Hur problematisk Snellmans syn på förfinskningen av den bildade klassen än är, har jag inte velat betona den alltför mycket i min avhandling. Jag anser att det ”ursprungliga strukturfelet” i hans tänkande ligger djupare. I grund och botten härrör sig felet i den västerländska tradition som lovprisar andens (förnuftets, det allmännas) seger över materien (kroppen, sinnligheten, subjektiviteten). I sin antisubjektivism krävde Snellman att människans (mannens) jag skulle utvecklas så att det blev transparent, att allting som var motstridigt och främmande för en själv (*in sich widersprechendes, er selbst sich ein fremdes*) skulle bli klart, organiserat och allmänt.¹⁶ Därmed omöjliggjordes all slags sinnlighet (*Sinnlichkeit*) som saknade symboliska uttryck och som kunde komplettera en begreppslik kunskap. Samtidigt blev begär, känslor och behov tillåtna bara om de kunde rättfärdigas genom ett kollektivsubjekt större än individen: genom nationen, nationalandan eller försynen. Sedlighet (*Sittlichkeit*) kunde således uppnås bara genom att man frånsade sig ”oförnuftiga” begär och behov som inte var för ”den allmänna nyttan”. Den snellmanska kulturreformationen skapade sin egen motpol i den ständiga ”osedligheten”, vars undertryckande blev så gott som individens viktigaste kulturuppgift (se särskilt s. 161–166, 201–204).

¹² SA III, s. 468.

¹³ SA XII, s. 683 och not 1, min kursivering.

¹⁴ T.ex. SA I, s. 312; SA III, s. 422–430, 679–680.

¹⁵ SA XII, s. 683.

¹⁶ SA II, s. 251.

Snellmans uppfattning av bildning kan på en mycket allmän nivå förstås som ett ideal som förutsätter att individen – oavsett utbildning, samhällsställning och kön – ”uppfattar tidens anda och hvad tiden af honom fordrar” samt att han på basis av detta agerar ”för ett allmänt mål, hvilket tillika är familjens, nationens, mensklighetens”.¹⁷

En närmare granskning visar dock på svåra problem, inte minst gällande makt: vem har rätt att utnämna sig själv till ett språkrör för ”tidens anda” och definiera det ”gemensamma mål” som alla skall sträva efter. I min avhandling framför jag att det för Snellman i sista hand bara var bildade män som han själv som hade den rätten, män vars ande genom ”bildningsprocessen” (*der Prozess der Bildung*) hade rest sig över det materiella och gjort kroppen till ett redskap. Därigenom hade de också blivit ”skapelsens herrar” (*Herrn der Schöpfung*).¹⁸ Snellmans filosofi (och genom den även hans bildningssyn) rättfärdigade på så sätt den västerländska, vita medel- eller överklassmannens dominans över de ”lägrestående”: kvinnorna, barnen, de obildade klasserna och ”naturfolken”, som alla var oförmögna att uppnå en manlig, gudalik självmedvetenhet (s. 163, 180–183, 188–193, 202–204).

Till sist vill jag påpeka att målet med min avhandling inte är att döma Snellman enligt mina annorlunda teoretiska utgångspunkter eller min världsåskådning. Genom att förkunna andens överlägsenhet och mannens dominans gav Snellman uttryck för tankar som i mångt och mycket var självklara för hans samtid. I samband med Snellmans 200-årsjubileum kungjorde statsrådets kansli officiellt att ”Snellmans tankar är fortfarande aktuella” och kallade honom ”en förkämpe för den finska kulturen [...] och att med hjälp av detta [Snellmans arbete] uppmuntra finländarna till medvetenhet om sin egen identitet”.¹⁹ I ljuset av detta är det på sin plats att kritiskt granska också de kontroversiella antagandena som låg bakom Snellmans tankar.

För min del har jag fortsatt med denna kritiska granskning i den nyligen utkomna *J. V. Snellman – mies ja suurmies* (Tammi 2006). I den har jag haft möjlighet att behandla de olika skeden i Snellmans liv och tänkande som fallit utanför frågeställningen i min avhandling.

Marja Jalava

¹⁷ SA V, s. 454–460.

¹⁸ SA II, s. 291–293.

¹⁹ J. V. Snellman 200 år -jubileumsprojektet: <http://www.snellman200.fi/jublahankesv.jsp> (läst 10.4.2006).

FRÅN FÄLTET

Finska sällskapet för 1700-talsstudier rf

Verksamhetsberättelse för år 2005

Sällskapet har under år 2005 verkat enligt målsättningarna i stadgarna. Sällskapet har utvecklat sin hemsida www.helsinki.fi/historia/1700, som nu innehåller information även om det internationella seminarium som sällskapet arrangerar i samband med ISECS/SIEDS årliga styrelsemöte. En stor del av styrelsens arbete har under året bestått i planeringen av detta seminarium. En viktig prestation under året var att sällskapets medlemmar aktivt medverkade till inköpet av den engelska biblioteksdatan *Eighteenth-Century Collections Online*, som fr.o.m. början av år 2006 finns tillgänglig på FinELib.

Sällskapet hade vid utgången av år 2005 sammanlagt 111 medlemmar. Av dessa hade fem st anslutit under årets lopp. Tre av dem är forskare.

Sällskapets stadgeenliga vårmöte, som avslutade verksamhetsåret 2004, hölls på Tammerfors universitet den 18 mars 2005. I samband med mötet hölls seminariet ”Kirjallisuuden ja filosofian suhde 1700-luvulla”. Seminariet väckte intresse också utanför sällskapets medlemskår och lockade en stor publik.

Höstmötet för år 2005 hölls på biografen Orion i Helsingfors den 22 oktober 2005 i samband med seminariet ”1700-luku elokuvassa – 1700-talet i filmkonsten”.

Styrelsen har under år 2005 bestått av ordförande doc. Pasi Ihalainen, vice ordförande doc. Kati Hämmäläinen, vice ordförande fil.lic. Rainer Knapas, sekreterare fil.dr Charlotta Wolff, skattmästare fil.lic. Janne Tunturi, informatör fil.mag. Päivi Pihlaja, ledamöter doc. Timo Kaitaro, doc. Päivi Mehtonen, doc. Tuija Laine, fil.lic. Henriika Tandefelt, fil.lic. Johanna Ilmakunnas och fil.mag. Jouko Nurmiainen. Sällskapets revisor har varit fil.lic. Markku Kekäläinen.

Under år 2005 har styrelsen sammankommit fyra gånger. Styrelsen har även fört livliga e-postdiskussioner.

Vid sällskapets höstmöte den 22 oktober 2005 då ny styrelse för år 2006 utsågs omvaldes Pasi Ihalainen som ordförande. Rainer Knapas, Janne Tunturi, Jouko Nurmiainen, Tuija Laine och Päivi Mehtonen stod i tur att avgå. Sällskapets vice ordförande sedan 2001, Rainer Knapas hade meddelat att

han önskade dra sig tillbaka och mottog styrelsens uppvaktnig. Till ny ledamot valdes fil.dr Petter Korkman. Till vice ordförande kallades Timo Kaitaro. Övriga avgående omvaldes.

Den 10 maj arrangerade sällskapet i samarbete med Svenska litteratursällskapet i Finland en föredragskväll ”1700-luku nyt – 1700-talet idag”, där nyblivna doktorer presenterade sin forskning. Föredragen hölls av Anu Koskivirta, André Swanström, Charlotta Wolff och Jessica Parland-von Essen. Också här var en stor del av publiken utomstående personer.

Sällskapet är medlem i *International Society for Eighteenth-Century Studies* – *Société internationale d'étude du dix-huitième siècle*. Sällskapets delegat Pasi Ihalainen närvarade vid ISECS styrelsemöte i Halle i september. ISECS styrelsemöte år 2006 hålls i Helsingfors. Förberedandet av seminariet *Boundaries in the 18th century – Frontières au XVIIIe siècle* som hålls i samband med mötet har upptagit en stor del av styrelsens energi under hösten.

Niilo Helanders stiftelse har beviljat sällskapet ett understöd på 20 000 euro för arrangerandet av ISECS möte och seminarium år 2006.

Meddelat av Charlotta Wolff

Medarbetare i detta nummer:

Anders Ahlbäck, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Kim Björklund*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Pertti Hakala*, fil.mag., forskare, Finlands Riksarkiv; *Marja Jalava*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Maren Jonasson*, fil.mag., forskare, Åbo Akademi; *Juha Manninen*, professor, Uleåborgs universitet; *Eljas Orrman*, docent, arkivråd, Finlands Riksarkiv; *Päivi Maria Pihlaja*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Tauno Saarela*, pol.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Lars Westerlund*, docent, forskningschef, Finlands Riksarkiv.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Päivi Maria Pihlajas (övers. Ulrika Enckell) uppsats, Tauno Saarelas (övers. Lars-Folke Landgrén) granskning, samt Juha Manninens och Marja Jalavas (övers. Mathias Hæggeström) diskussionsinlägg.

Pärmbild: Vignett använd av franska vetenskapsakademien i dess publikationer, ur *Suites des Mémoires de l'Académie des Sciences*, 1731.

Innehåll

<i>HTF</i> övergår till <i>referee</i> -system.....	1
Päivi Maria Pihlaja: Sverige, vetenskapen och Paris i slutet av frihetstiden. Synpunkter på de lärdas kontakter, deras vistelser i Paris och Nordens roll i de vetenskapliga förbindelserna	2
Översikter och meddelanden	
De omhändertagna. Av Per tti H a k a l a	35
Granskningar	
Gosudarstvennost Rossii. Slovar – spravotjnik. Av E l j a s O r r m a n	44
Andreas Marklund: I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning, samt David Tjeder, The Power of Character: Middle Class Masculinities, 1800–1900. Av A n d e r s A h l b ä c k.....	47
Kim Björklund, Nylands Svenska Lantbrukssällskap 1856–2006. För, genom och med folket. Av M a r e n J o n a s s o n	52
Aleksander Kan, Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920. Av T a u n o S a a r e l a	56
Dmitri Frolov, Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana, samt Reinhard Nachtigal, Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914 bis 1918. Litteraturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Av L a r s W e s t e r l u n d.....	59
Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida. Av J e n n i c a T h y l i n.....	64
Aino Niskanen, Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa. Arkkitehdin elämäntyö ja verkostot. Av K i m B j ö r k l u n d	68
Timo Tuomi, Kaupunkikuvan muutokset. Suomalaisen kaupunkikeskustojen suunnittelun tavoitteiden ja todellisuuden kohtaamisesta toisen maailmansodan lopusta 1960-luvun puoliväliin. Av K i m B j ö r k l u n d	72
Diskussion	
Ju h a M a n n i n e n: Randanmärkningar om J. V. Snellman.....	80
M a r j a J a l a v a: Några anmärkningar till Juha Manninens randanmärkningar	92
Från fältet	98

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2006: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.